

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир хайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

2010/3

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz

Веб-сайт: www.til.sk.uz

Mundarija

2010-yil – Barkamol avlod yili

Intizor RAHIMOVA. Adabiy ta'limdagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash haqida..... 3

Mutaxassislik tili

Нишонбой ХУСАНОВ, Эркин ЮСУПОВ. Ихтисослик тилига ўргатишнинг мақсад ва вазифалари..... 11

Metodika

Gulnoz NURMATOVA. 6-sinfda Abdulla Qahhorning «Bemor» hikoyasini o'rganish..... 15

Shukrullo MARDONOV, Baxtiyor MIRKOMILOV. Mumtoz asarlarni o'rganishda miniaturalardan foydalanish ... 20

Tilshunoslik

Азамат ПАРДАЕВ. Тилимиздаги айрим функционал кўмакчиларнинг семантик-услубий хусусиятлари..... 31

Adabiyotshunoslik

Зилола ШУКУРОВА. «Қисаси Рабғузий»да эртак мотивлари 36

Муқаддас ТОЖИБОЕВА. Исҳоқхон Ибрат ижодида мумтоз шеърининг шакллари..... 41

Adabiy taqvim

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ. Табиий туйғуларнинг самимий ифодаси..... 48

Lug'atshunoslik

Алишер УБАЙДУЛЛАЕВ. Ҳиндистонда яратилган туркий луғат 72

Qiyosiy tilshunoslik

Ҳабибулло БОЙМАНОВ, Ўткир УСКЕНБАЕВ. Немис ва ўзбек тилларидаги сифатларнинг қиёсий типологияси..... 78

Tarjimashunoslik

Тўлқин САЙДАЛИЕВ. Аслият ва таржимада бадиий маҳорат..... 84

2010-YIL – BARKAMOL AVLOD YILI

Adabiy ta’limdagi uzviylik va uzluksizlikni ta’minlash haqida

O‘zbekiston Respublikasida 2010-yilning «Barkamol avlod yili» deb e’lon qilinishi maktabda adabiyot o‘qitishning bosh maqsadiga – *«jahon va milliy adabiyotning sara namunalari bilan tanishgan, yuksak estetik didga ega, axloqan barkamol, aqlan yetuk, o‘zganing tuyg‘ularini anglaydigan, o‘z xatti-harakatlariga javob bera oladigan sog‘lom, e’tiqodli, komil shaxsning ma’naviy dunyosini shakllantirishdan iboratdir»*¹, degan fikrga hamohang keldi. Ma’lumki, adabiyot hamisha shakllanayotgan avlodning ma’naviy kamolotiga xizmat qilib kelgan. Bugungi kunda ham adabiy ta’lim shu yo‘nalishda tashkil etilmoqda. Yangi tahrirdagi Davlat ta’lim standarti umumiy o‘rta ta’limning uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash maqsadida quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishini nazarda tutadi:

- 1) boshlang‘ich sinflar adabiy ta’limi;
- 2) umumiy o‘rta ta’limda adabiyot o‘qitish.²

Ta’lim bosqichlarida adabiyot o‘qitishni tashkil etish o‘quvchilarning individual xususiyatlariga muvofiq ravishda badiiy asarni o‘qish, tushunish, tushuntirish, ta’sirlanish, ta’sirlanganligi sababini anglash va o‘zgalarga anglatish, tahlil etish, talqin qilish, munosabat bildirish, badiiy va hayotiy xulosalar chiqarish singari faoliyat turlariga asoslanadi. Bu faoliyat turlari maktab adabiy ta’limi bosqichlarida turlicha bo‘ladi.

«Adabiy ta'limning dastlabki bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich sinflarda badiiy asarlar ustida ishlash o'rta va yuqori sinflardagidan farq qiladi. Bu yoshdagi bolaning hayotiy tajribasi kam va u xulosa chiqarishni bilmaydi. U ko'proq taqlid qiladi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida tashkil qilingan mustaqil ishlar o'quvchilarning yoshi va intellektual imkoniyatlari doirasida bo'lib, ular xulosa chiqarishga emas, fikr aytishga, munosabat bildirishga qaratilgan bo'ladi. Shu sababli, boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi darsda masalani to'g'ri qo'ya bilish, o'quvchini qiziqтира olish, uning tuyg'ularini bezovta qila bilishdan iborat bo'ladi.

Bola o'z bilimi va tajribasida ko'rilmagan vaziyatga duch kelganda va bu vaziyat uni qiziqtirib qolganda ixtiyoriy ravishda uni o'rgana boshlaydi. Ma'lumki, qiziqqan bola masalaning mohiyatiga kirmay, o'z istaklarini qondirmay qo'ymaydi. O'quvchini bunday holatga solishdan avval unda asta-sekinlik bilan taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, aniqlik kiritish, tizimga sola bilish kabi ko'nikmalarni ham shakllantira boshlashga erishish lozim bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda shakllantirilgan bunday sifatlar safiga ta'limning keyingi bosqichida o'quvchining hayotiy tajribasi va darslikdagi asar matnidan chiqaradigan xulosalari ham qo'shiladi. Shu tariqa o'quvchi izchil ravishda kitob bilan mustaqil ishlashga, uqib o'qishga, aytilgan fikrlarni ilg'ay olishga, borliqni, insonni, uning tuyg'ulari olamini kuzatishga va tushunishga o'rgana boradi. Olamni, Odamni va O'zligini kashf qilishda, shaxsiyatining shakllanishida bevosita ishtirok etadi.

Lekin bugun adabiy ta'limning dastlabki bosqichi bilan keyingi bosqichi o'rtasida uzviylik va uzluksizlikka to'la amal qilinmayotganligini ta'kidlash joiz. Avvalo, boshlang'ich sinflar adabiy ta'limida darsliklardagi o'quv materiallari,

ularning dasturiy talqini ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadiga mutanosib emasligini tan olish kerak. Nazarimizda, boshlang'ich sinflar «O'qish kitobi» darsliklarini tuzishdan oldin bu yoshdagi bolaning ruhiyati, psixologiyasi, bugungi texnika zamoni ularning intellektual rivojlanishiga nechog'li ta'sir ko'rsatayotgani yetarli darajada o'rganilmaganga o'xshaydi. Bugungi axborot texnologiyasi rivojlangan kunda bolalar biz tasavvur qilganimizdan bilimlroq, aqlliroq ekani rad etib bo'lmaydigan haqiqatdir.

Amaldagi darsliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning insoniy sifatlarini shakllantirishda ularning kuchi, aqli va intellektual imkoniyatlaridan unumli foydalanish nazarda tutilmagan. Darsliklarda o'rganish uchun juda ko'p mantiqsiz, jo'n, yolg'on, hayotiy haqiqatdan uzoq o'quv materiallari taqdim etilgan. Ko'pchiligi nasihatgo'ylikka qurilgan. Ular kishida mavzudan kelib chiqib, shunchaki mualliflar tomonidan «to'qilgan»day tasavvur uyg'otadi. Asarlar matni yuzasidan tuzilgan bir-birini takrorlovchi savol-topshiriqlar o'quvchini o'rganilgan matnning mazmunini bevosita takrorlashga majbur qiladi.

Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilariga kitobxonlik madaniyati asoslarini o'rgatish, ularda to'g'ri, ifodali va tushunib o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishiga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu bosqichda adabiyot alohida o'quv predmeti hisoblanmasa ham o'quvchilarda estetik didni, boy va ta'sirchan hissiyotni, nozik tuyg'ularni qaror toptirishda muhim o'rin tutadi. Shuning uchun o'quvchi ma'naviyatining asoslari shakllantiriladigan boshlang'ich sinflarda o'qish darslarida foydalaniladigan matnlarning badiiy bo'yoqdor bo'lishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu davrdagi adabiy ta'lim o'quvchilarda hissiy ta'sirchanlik, tasavvur va sezimlar boyligi, ijodiy fantaziya, nutq

ravonligi, o‘qish texnikasi, kitobxonlik odati singari sifatlar shakllanishiga yo‘naltiriladi.

Aniq maqsad va mukammal reja asosida tashkil qilingan o‘qish darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari kitobni sevibgina qolmasdan, hayotda mavjud bo‘lgan jumboqlarning yechimini topishga, badiiy adabiyotning rang-barangligini his qilishga o‘rganishi kerak. Sinflar yuqorilab borgani sari o‘quvchi majburiyati asosida o‘qishdan so‘z sehri asiriga aylanib shavq-zavq bilan o‘qishga o‘ta boriladi. Chunki o‘quvchi bu bosqichda o‘zi mustaqil o‘qigan badiiy asar yuzasidan mulohaza yurita oladi, asardagi mazmuni uqib olishga harakat qiladi.

Kundalik hayotda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarni bolalarbop tilda talqin qilishda boshlang‘ich sinf darsliklaridan o‘rin olgan jahon adabiyotining taniqli vakillari aka-uka Grimmlar, Sh.Perro, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, o‘zbek xalqining taniqli shoir va yozuvchilari Q.Muhammadiy, Sh.Sa‘dulla, P.Mo‘min, Z.Diyor, Q.Hikmat, X.To‘xtaboyev, A.Obidjon va boshqalarning asarlari o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Masalan, G‘afur G‘ulomning badiiy qiymati yuqori bo‘lgan, 4-sinf «O‘qish kitobi» darsligidan o‘rin olgan «O‘ylashni o‘rganamiz» she‘ri ustida ishlash ham o‘quvchilarni o‘ylashga, mulohaza qilishga o‘rgatadi.³ Faqat uni matn mazmuni asosida darslikda taqdim etilgan: «1. Muxtorjon singlisi bilan nima haqda suhbatlashdi? 2. U nimani o‘ylar edi? Singlisi-chi?» (158-b.) singari matn mazmunini qayta aytib berishga undaydigan 2–3 ta savol bilan o‘rganib qo‘ya qolmasdan, bu she‘r bilan tanishish darsini, xuddi yuqori sinflardagidek, muammoli ta‘lim asosida tashkil qilinsa, mashg‘ulot samarali chiqishi, adabiy ta‘limning ikkala bosqichi orasidagi tafovut qisqa-

rishi mumkin. Lekin bu o'rinda muammoli ta'limdan boshlang'ich sinflarda foydalanish o'zgacha ahamiyatga molik ekanligini unutmaslik zarur.

Ta'limning barcha bosqichlarida o'quvchilarni asar ustida mustaqil ishlashga o'rgatish uchun muammoli vaziyat yaratish maqsadga muvofiqdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchi ma'naviyatini shakllantirish va boyitish, uni mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatish, o'z nuqtayi-nazariga ega bo'lishini ta'minlash har bir pedagogdan o'ziga xos ziyraklikni talab qiladi. Eng muhimi, o'quvchilar muammoli vaziyatda hal etilishi lozim bo'lgan bosh masala nima ekanligini anglab olishlari kerak. Muammo anglab olingandan keyin uning yechimi variantlari ko'rib chiqiladi va eng maqbul g'oya yoki fikr muammoning yechimi sifatida qabul qilinadi. Har xil fikrlar asnosida, o'qituvchi rahbarligida muammoning yechimi topiladi.

G'afur G'ulom ijodini o'rganishga bag'ishlangan mazkur darsni tashkil etishda o'qituvchi avval, o'quvchilarni to'rt guruhga ajratadi va ularning diqqatini jamlash, ruhan fikrlashga tayyorlash uchun quyidagi kartochkalarni tarqatadi:

1-kartochka

Faraz qiling, siz sehri qalpoqcha topib oldingiz. Nimalar qilgan bo'lardingiz? Nega?

2-kartochka

Tasavvur qiling, yakshanba kuni baliq oviga borganingizda sizning qarmog'ingizga oltin baliqcha ilindi. Siz undan nimalarni so'ragan bo'lardingiz? Nima uchun?

3-kartochka

Siz maktabdan qaytayotganingizda yo‘ldan ichida yuz ming so‘m bo‘lgan hamyon topib oldingiz. Pulni nima qilgan bo‘lardingiz? Nega?

4-kartochka

Faraz qiling, siz birdaniga qo‘lidan har qanday ish keladigan odamga aylanib qoldingiz. Nimalar qilgan bo‘lardingiz? Nega?

Guruhlar ijodiy yondashuvni, mustaqil mulohaza yuritishni talab qiladigan bu topshiriqlarni bajarishga kirishar ekanlar, ixtiyoriy ravishda xayolparastlikka beriladilar. O‘zlarini haqiqiy qahramon sifatida his qilib, orzu-istaklarini, intilishlarini bayon qilishadi. Bu topshiriqlarni bajarish asnosida ularda mantiqiy, ijodiy tafakkur qilish qobiliyati rivojlanadi.

Ikki daqiqa o‘tgandan keyin o‘qituvchi o‘quvchilardan og‘zaki tarzda nimalar haqida o‘ylaganini tezkor usulda so‘rab chiqadi. Eng qiziq «xayolparastlik mahsuli»ni rag‘batlantiradi. Shunday boshlangan darslar o‘quvchilarda ko‘tarinki kayfiyat paydo qiladi.

O‘qituvchi sinfda ijobiy muhit shakllantirib olgandan keyin o‘quvchilarni «O‘qish kitobi»ning 156-sahifasini ochishga undab: «Hozir o‘rganadigan she‘rning qahramonlari Muxtorjon va Munisxon ham sizlarga o‘xshab juda qiziq narsalar haqida o‘ylashibdi. Kelinglar, ular nimani o‘ylaganini bilib olishga birgalikda urinib ko‘ramiz», deydi va she‘rni avval o‘zi ifodali o‘qib beradi. Shundan so‘ng o‘quvchilarga bir-ikki daqiqa davomida she‘rni ovoz chiqarmay o‘qish vazifasini topshiradi va o‘zlariga yoqqan bandlarni daftarlariga ko‘chirib olishlari kerakligini aytadi.

So'ngra mavzu yuzasidan oldindan tayyorlab qo'yilgan quyidagi muammoli savollar tarqatiladi: «**1. Nima deb o'ylaysiz, bolalar, Muxtorjon bilan Munisxon o'yladimi yoki xayolparastlik qildimi? 2. Sizningcha, o'ylash bilan xayolparastlikning nima farqi bor? 3. Muxtorjonning «Muzqaymoqdan tog' bo'lsa, Nuqul gilos, bog' bo'lsa, Bir qozon qaymoq bo'lsa, Tuyaday pishloq bo'lsa» degani o'ymi, orzumi, xayolparastlikmi?»** Bunday savol-topshiriqlarga ayri-ayri iqtidorga ega o'quvchilargina javob bera olishi mumkin. Shuni hisobga olib o'qituvchi javob bergan o'quvchilarni rag'batlantiradi. Shunday topshiriqlar berish izchillikda davom ettirilaversa, o'quvchilar asta-sekin moslashib borishi, yuqori bosqichga o'tganda qiynalmasliklari aniq. Agar bu savollarga javob berishga sinfdagi o'quvchilarning qurbi yetmasa, bu savollar muhokamasini uyga vazifa sifatida topshirish mumkin. O'quvchilar ko'cha-ko'yda ham, uyda ham shu haqda o'ylab yuradi, uyda kattalarni ham bu haqda o'ylashga jalb qiladi. Axir, adabiy ta'limning maqsadi ham shu-ku!

Sinfda esa bunday vaziyatdan chiqib, darsni davom ettirish uchun o'qituvchi she'r matni yuzasidan o'ylashga, o'z munosabatini bildirishga yo'naltiruvchi quyidagi savol-topshiriqlar bilan murojaat qilishi mumkin: 1. Muxtorjonning holatiga e'tibor qiling. She'rdagi: «*Muxtorjon jiddiy turib, Qoshini birga yig'ib*» turishi uning o'ylayotganini ko'rsatadimi? Boshqalarning shunaqa o'ylaganini ko'rganmisiz? 2. «Tez o'ylash» iborasi haqida o'ylab ko'ring. U qanday bo'ladi? 3. She'rdan Muxtorjon singlisini o'ylashga o'rgatgan misralarni toping. Sizningcha, u singlisiga o'ylashni to'g'ri o'rgatdimi? To'g'ri o'ylash qanaqa bo'ladi?

Shu tariqa savol-javoblar bilan o'quvchilar asar matni ustida ishlaydilar, mulohaza yuritadilar, munosabat bildiradilar, xulosalar chiqaradilar. Boshlang'ich adabiy ta'limni shunday tashkil etish o'quvchilarni bugun butun mamlakat talab qilayotgan ma'naviy barkamol avlod bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich adabiy ta'lim shu tariqa tashkil etilsa, adabiy ta'limdagi uzviylik va uzluksizlik ta'minlanadi. O'quvchilar ham ta'limning keyingi bosqichiga o'tganda yuqori sinfdagi shakliy o'zgarishlar ta'sirida o'zlarini yo'qotmaydilar, favqulodda holatga tushib qolmaydilar.

Intizor RAHIMOVA,
Xorazm viloyati PKQTMOI o'qituvchisi.

¹ Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va dasturi. Adabiyot. 164–244-b.// Ta'lim taraqqiyoti. 1-maxsus son. Sharq matbaa konserni, 1999-yil.

² Adabiyot o'quv fanidan yangi tahrirdagi davlat ta'lim standarti// «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2008 yil, 8-son, 26-b.

³ S.Matjonov va boshq. O'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari 4-sinfi uchun darslik. T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2009. 156-b.

Ихтисослик тилига ўргатишнинг мақсад ва вазифалари

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлидан бораётган ҳозирги даврда жаҳон андозалари даражасидаги билимдон, зукко, ҳар томонлама етук мутахассис кадрларни тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса таълим андозаларига янги, замонавий фанларни киритиш орқали амалга оширилади.

Маълумки, мустақилликдан сўнг деярли ҳамма ташкилотларда ҳужжатларни юритиш ўзбек тилида олиб бориладиган бўлди.

Илгари ўзбек тилида фақат баъзи ҳужжатларгина юритилган бўлса, ҳозир республикамиздаги барча ташкилотларда ҳужжатлар ўзбек тили қонун-қоидаларига мос равишда расмийлаштирилмоқда.

Шу билан бирга ҳужжатларни давлат тилида юритишда баъзи муаммолар юзага келмоқда. Бу соҳа мутахассисларининг давлат тилини саводли ва чуқур эгаллаши масаласидир. Фикримизча, ўзбек тилини чуқур билмасликнинг сабаби иккита: биринчиси, ўрта мактабларда, лицей ва коллежларда давлат тилида иш юритишга жиддий эътибор берилмаётганлиги бўлса, иккинчиси, иш юритиш ва ҳужжатчилик бўйича ўқув адабиётларининг етишмаслигидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 1996 йил 14 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» (янги таҳрирда) ги Қонунни бажариш тадбирлари тўғрисида 267-сонли

буйруқ чиқарди. Унда ўқув юртлирида ходимлар ва талабалар учун «Давлат тилида иш юритиш, ҳужжатчилик ва атамашунослик» курсларини 1997 йилдан эътиборан доимий равишда ташкил этиш вазифаси қўйилган эди. Шундан сўнг кўпгина олий ўқув юртлирида, хусусан, Тошкент Молия институтида юқорида қайд этилган вазифадан келиб чиқиб, ходимлар ва талабалар учун «Мутахассислик тили» курсидан 44 соатлик назарий ва амалий машғулот жорий этилди.

Юқорида қайд этилган буйруқлар асосида ўқув жараёнига татбиқ этилган мазкур курсни ўқитишда «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қуйидаги моддаларига таянилади:

«7-модда. Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади.

Давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди...

Янги илмий асосланган атамалар жамоатчилик муҳокамасидан кейин ва Олий Мажлис тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилади...

9-модда. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида иш давлат тилида юритилади ва заруриятга қараб бошқа тилларга таржима қилиниши талаб қилинади.

Ўзбекистонда ўтказиладиган халқаро анжуманларда давлат тили шунингдек, қатнашчиларнинг ўзлари танлаган тиллар анжуманнинг иш тили ҳисобланади.

10-модда. Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларида иш юритиш, ҳисоб-китоб, статистика ва молия ҳужжатлари давлат тилида юритилади, ишловчиларнинг кўпчилиги ўзбек тилини билмайдиган жамоаларда давлат тили билан бир қаторда бошқа тилларда ҳам амалга оширилиши мумкин».¹

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг юқорида қайд этилган талабларидан келиб чиққан ҳолда Тошкент Молия институтида иқтисодчи-бакалаврларга ўқитилаётган «Иқтисодиёт атамалари ва техник ёзув» курси мазмуни давр талабидан келиб чиқиб белгиланган. Бу курсни ўқитишда талабаларга иқтисодиёт тили, атамалари ва иқтисодиётга оид матнларнинг тузилишини ўргатиш мақсад қилиб олинган. Танлов фани сифатида киритилган бу курс маъруза ва амалий машғулотлардан ташкил топган.

Мазкур курсда талабаларга ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаётимизга оид ҳамда ўрганаётган мутахассисликларига доир сўзлар, атамалар, уларнинг ясалиш ва қўлланиш хусусиятлари, иқтисодий матнларни тузиш ҳамда таҳрир қилиш йўллари, иқтисодий ҳужжатлар, уларнинг турлари, ҳар бир ҳужжатда акс этиши лозим бўлган маълумотлар, ахборотлар, уларни танлашдаги ўзига хос хусусиятлар ўргатилади.

«Иқтисодиёт атамалари ва техник ёзув» курси тилшуносликнинг лексикология, терминология, матншунослик, таҳрир каби соҳалари билан узвий алоқадорликда ўргатилади. Шу билан бирга, мазкур ўқув курси иқтисодиёт назарияси ва унинг бошқа соҳалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бакалавр ўз мутахассислик фанлари билан бир қаторда иқтисод тили ва услуби, иқтисодий атамашунослик, иш юритиш ва ҳужжатчилик тўғрисида мукамал билимга эга бўлмасдан туриб, ўз фикрини иқтисод соҳасига қўйиладиган талаблар асосида аниқ ва равшан ифода эта олмайди. Бўлажак иқтисодчилар иқтисод тилининг ўзига хос хусусиятларидан пухта хабардор бўлсагина, келажакда ўз ихтисослигидан келиб чиққан

ҳолда Ўзбекистон иқтисодини юксалтиришга, уни мамлакатимизда ва жаҳонда ўз ўрнига эга бўлишига муносиб ҳисса қўшади.

Мазкур ўқув курсининг ўқитилиши муайян амалий йўналишга эга бўлиб, талабада иқтисод тили бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни, ўз соҳасига оид сўзлар ва ҳужжатлар кесимида ўрганишни кўзда тутди. Давр талабидан келиб чиқиб ўқитилаётган «Иқтисодиёт атамалари ва техник ёзув» курсининг вазифаси қуйидагилардан:

– талабаларда ўз мутахассислигининг тили бўйича мукамал билимларни ҳосил қилиш;

– иқтисодиётга оид тушунча, сўз, атама (термин)лар, сўз бирикмаларини ўз ўрнида ва тўғри қўллаш ҳамда таллафуз кўникмасини шакллантириш;

– иқтисодиётга доир жумла ва матнларни тузиш, уларни таҳрир қилиш, матнни қисқартириш ва кенгайтириш усулларини пухта ўрганиш;

– ўз соҳасига доир иқтисодий ҳужжатларни хатосиз ва мукамал тузиш малакасини ҳосил қилишдан иборат.²

Умуман, «Мутахассислик тили»ни, қандай номланишидан қатъи назар, олий ўқув юртларида ўқитилиши муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Нишонбой ҲУСАНОВ,
филология фанлари доктори, профессор,
Эркин ЮСУПОВ,
Тошкент ирригация ва мелиорация
институтининг катта ўқитувчиси.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Давлат тили ҳақида (янги таҳрирда). // «Тил ва адабиёт таълими» журнали, 1996 йил, 1-сон. 6-б.

² «Иқтисодиёт атамалари ва техник ёзув» фанининг дастури. Т.: ТМИ, 12 б. 3-б.

6-sinfda Abdulla Qahhorning «Bemor» hikoyasini o'rganish (dars ishlanmasi)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun adabiyotdan o'quv dasturi¹da A.Qahhorning «Bemor» hikoyasini o'rganishga 2 soat ajratilgan. Uning 1-soatida A.Qahhor hayoti va ijodini o'rganish, 2-soatida esa «Bemor» hikoyasi ustida ishlash rejalashtirilgan.

Ushbu darsning maqsadi o'quvchilarda badiiy asar tahlili ko'nikmasini hosil qilish, asar mohiyatini anglash, asar personajlariga o'z munosabatini bildirish, ulardan tegishli xulosalar chiqarishga o'rgatishdan iborat edi.

Dastlab A.Qahhor haqidagi ushbu she'ni ifodali o'qib berdim.

*Yo'llar ortimizda qolar edilar,
Sahrolar qolardi cheksiz, betakror.
Nega ular cheksiz, desam dedilar:
Bu yerdan o'tgandi Abdulla Qahhor.
Yo'llar ortimizda qolar edilar,
Cho'qqilar qolardi yuksak va qator.
Nega ular yuksak, desam dedilar:
Bu yerdan ham o'tdi Abdulla Qahhor.*

Darsning ilk sahifasini «Keling, suhbatlashaylik» deb nomladim va o'quvchilarga «Abdulla Qahhor hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?», «A.Qahhorning qaysi asarlarini bilasiz?», «A.Qahhor asarlarining umrboqiyligiga sabab nimada?» kabi savollar bilan murojaat qildim.

O'quvchilar quyidagicha javob berdilar:

1-o'quvchi: A.Qahhor 1907-yil Qo'qon shahridan uncha uzoq bo'lmagan Asht qishlog'ida dunyoga kelgan. U dastlab internatda, keyin texnikumda, 1926–1930-yillar oralig'ida esa O'rta Osiyo davlat universitetining pedagogika fakultetida o'qigan. O'qib yurgan kezlari «Mushtum» jurnalida, ko'plab gazetalarda uning o'nlab felyetonlari, hikoya va hajviyalari ketma-ket chop etiladi.

2-o'quvchi: Yosh yozuvchi tez orada yirik janrlarga ham dadil qo'l uradi. 1932-yilda «Qishloq hukm ostida» nomli qissasi, 1935–1939-yillarda uchta «Hikoyalar» to'plami, 1937-yilda esa «Sarob» romani o'quvchilarga kitob shaklida taqdim etiladi. A.Qahhor milliy teatr san'atimiz rivojiga ham jiddiy hissa qo'shgan ijodkor sanaladi. Uning «Shohi so'zana», «Og'riq tishlar», «Tobutdan tovush», «Ayajonlarim» singari komediyalari o'z davri tomoshabinlarining sevimli asariga aylangan.

3-o'quvchi: Poytaxtimizda adib yashab ijod etgan maskan bugungi kunda «Abdulla Qahhor uy-muzeyi»ga aylantirilgan.

4-o'quvchi: A.Qahhor asarlarining umrboqiyiligiga sabab ularning yuksak iqtidor va cheksiz mehnat natijasi ekanligidir.

5-o'quvchi: A.Qahhor asarlari umrboqiyiligiga yana bir sabab yozuvchining buyuk so'z ustasi bo'lganligidir. U o'z ustida tinimsiz ishlagan. Bunga misol qilib bir hayotiy voqeani keltirish mumkin. Said Ahmadning xotirlashicha, kunlarning birida ustoz va shogird kitob do'koniga kiribdi. A.Qahhor bir to'plam qog'oz sotib olibdi. Shunda S.Ahmad ustoziga: «Bir romanga yetguli qog'oz oldingiz-ku», – debdi. A.Qahhor esa: «Bu qog'oz bir hikoyaga yetsa ham katta gap», – deb javob beribdi. Bundan ko'rinadiki, u har bir sahifani 15–20 martalab qayta-qayta yozgan.

6-o'quvchi: Sevimli adibimiz o'ziga nisbatan qanday talabchan bo'lsa, shogirdlariga ham shunday talabchan bo'lgan. Adabiyot haqida u juda chiroyli fikrlar bildirgan. Masalan, «Adabiyot – atom. Ammo uning kuchini o'tin yorishga sarflamaslik kerak», – deb ta'kidlagan.

O'tgan mavzuni shu tariqa takrorlab olgach, yangi mavzu – «Bemor» hikoyasini o'rganishga kirishdik.

Darsning 2-sahifasida o'quvchilarga «Bemor» hikoyasini ifodali o'qib berdim. Hikoya tahlilini boshlashdan avval asardagi hozirgi kunda eskirib qolgan *izvosh*, *oq podsho*, *qabza*, *oftobshuvoq*, *chilyosin*, *Sim*, *gavron* kabi so'zlarni xattaxtaga yozib, ularni izohlab berdim. *Izvosh* – ot qo'shilgan arava; *oq podsho* – o'sha davrdagi Rossiyaning podshosi; *qabza* – tutqich, dasta; *oftobshuvoq* – bahorgi, ta'sir kuchi kam, yoqimli oftob, *chilyosin* – Qur'onning «Yosin» surasini o'qish bilan bog'liq bo'lgan diniy odat, marosim; *Sim* – Farg'ona shahrining eski nomi; *gavron* – tayoq, xivich.

So'ngra savol-topshiriqlar asosida asar tahliliga kirishdik. Shu maqsadda o'quvchilarga «*Asardagi qaysi detallardan siz Sotiboldining xotini yosh ekanligini, Abdug'aniboyning berahm, xasisligini bilib oldingiz?*» – deya murojaat qildim. O'quvchilar shunday javob berishdi:

1-o'quvchi: To'rt yashar qizchasi borligidan Sotiboldining xotini hali juda yoshligini bilib oldik.

2-o'quvchi: Abdug'aniboy o'ta boy bo'la turib, Sotiboldiga yordam bermaganligidan uning xasisligini bilsa bo'ladi. Vaholanki, o'zi «omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o'ladigan bo'lganida» qishloqdagi do'xtirxonaga ham qanoat qilmay, Farg'onadagi shifoxonada davolangan edi.

Darsning 3-sahifasida esa o'quvchilar e'tiborini xattaxtaga yozilgan, «Bemor» hikoyasidan olingan ushbu jumla-larga qaratdim:

– *Osmon yiroq, yer qattiq;*

– Bunday paytlarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi;
– U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi.

So‘ngra o‘quvchilarga bu jummalarni tahlil qilish vazifasini topshirdim. Ular topshiriqni quyidagicha bajarishdi:

1-o‘quvchi: Bu maqol chorasiz qolgan odamlarga nisbatan qo‘llanadi. Sotiboldi chorasiz, najotsiz qolgan inson edi.

2-o‘quvchi: Ikkinchi maqolda keltirilgan yo‘g‘on bu boylar, ingichka esa kambag‘allardir. Og‘ir kunlarda boylar kambag‘allashadi, Sotiboldiga o‘xshagan kambag‘allar esa butunlay sinadi.

3-o‘quvchi: Sotiboldi qiynalardi. Birinchidan xotiniga rahmi kelib joni qiynalsa, ikkinchisidan unga yordam berolmayotganidan, qo‘li kaltaligidan vijdoni qiynalardi.

Darsning 4-sahifasida esa o‘quvchilarni bahs-munozaraga jalb etish maqsadida ularga «Nega Sotiboldi xotinini ko‘rsatgani do‘xtirxonaga olib bormadi?», «Tabib haqida qanday fikrdasiz?», «Abdug‘aniboyni qanday odam deb bilasiz?», «Sotiboldining kam haq olishini qanday bildingiz?», «Tashqarida gadoylar ovozi eshitilishining asarga qanday aloqasi bor?» kabi savollar bilan murojaat qildim.

O‘quvchilar javobi:

1-o‘quvchi: Chunki Sotiboldi kasal xotinini do‘xtirga ko‘rsatish uchun talab qilinadigan 25 so‘m pulni tushida ko‘rishi mumkin, xolos. Uning «orttirgan boyligi» bir marta tabib chaqirishga, bitta tovuq so‘yishga, kasalni baxshiga o‘qitishga yetadi-yu, tugaydi.

2-o‘quvchi: Bir amallab «tabib» nomini olgan bu kimsa ayolning qanday kasal bilan og‘riyotganini bilmay turib, undan qon oladi. Buning oqibatida «betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib» qoladi. Demak, tabib bemorga foyda emas, balki zarar yetkazadi.

3-o'quvchi: Abdug'aniboy boy, ammo o'ta xasis, ma'naviy qashshoq. Unga inson hayotidan 25 so'mlik pul afzal.

4-o'quvchi: Sotiboldining kam haq olishi xotinini do'xtirga ko'rsatishga puli yo'qligidan yaqqol seziladi.

5-o'quvchi: Tashqarida gadoylar ovozinig eshinishi o'sha davr kishilarining qashshoqligidan dalolat beradi. Bu bilan yozuvchi Sotiboldiga o'xshagan insonlar jamiyatning ko'p qismini tashkil etganligini ta'kidlamoqchi bo'ladi.

So'ngra o'quvchilar oldiga shunday savol qo'ydim:

«Nega asar aynan 4 yashar qizaloqning so'zlari bilan tugagan? Bu bilan yozuvchi nima demoqchi?».

O'quvchilar javobi:

1-o'quvchi: Bu – Sotiboldining chorasizligiga ishora.

2-o'quvchi: Bola kelajak timsoli. Uning duosi orqali kelajakda jamiyatning rivojlanishini orzu qilish ma'nosi ifodalangan.

3-o'quvchi: Norasida go'dakning yetim qolishini kitobxon qalbida to'laligicha his qildirish maqsadida keltirilgan.

Darsning keyingi 5-sahifasini «Diqqat! Muammo!» deb nomladim. Bu sahifada o'quvchilar oldiga *«Nega asar «Bemor» deb nomlangan?»*, *«Bemor dardining davosi nimada deb o'ylaysiz?»* kabi muammoli savollar qo'ydim.

O'quvchilar bu topshiriqni quyidagicha bajarishdi:

1-o'quvchi: Asar Sotiboldining bemor xotini haqida bo'lganligi uchun «Bemor» deb nomlangan.

2-o'quvchi: Sotiboldi yashagan davr kishilarining barchasi bemor. Ya'ni ma'naviy bemor. Tabib ham, baxshi ham, Abdug'aniboy va Sotiboldi ham. Butun jamiyat bemor. Shu sababli hikoya «Bemor» deb nomlangan.

3-o'quvchi: Sotiboldining xotinini davolash uchun malakali shifokor kerak. Shifokorga olib borish uchun pul kerak. Sotiboldiga o'xshagan oddiy insonlarda o'z ehtiyojiga

yetgulik pul bo'lishi uchun esa jamiyat taraqqiy etgan bo'lishi kerak. Jamiyatni taraqqiy qildirish uchun esa ilm-fan kerakdir!

O'quvchilar javobini tinglagach, ularni umumlashtirgan holda demak, «Bemor faqat Sotiboldining xotini emas, balki butun jamiyat bemor – xasta!», «El-u yurt dardini yengillatuvchi, jamiyatni bemorlikdan qutqaruvchi darmon esa ma'rifatdir» deb xulosa qildim.

So'ngra darsda faol qatnashgan o'quvchilarni baholadim. Uyga vazifa sifatida «Bemor» hikoyasiga epigraf qilib olingan maqol bilan matn mazmunini solishtirib, aloqador jihatlarini aniqlashni topshirdim.

**Gulnoz NURMATOVA,
Toshkent shahridagi 288-maktabning
ona tili va adabiyot o'qituvchisi.**

¹ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun adabiyotdan o'quv dasturi // «Ma'rifat» gazetasi. 2007-yil, oktabr.

Mumtoz asarlarni o'rganishda miniaturalardan foydalanish

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakatimiz mustaqillikka erishgan birinchi kundan boshlab o'z chiqishlari va asarlarida boy milliy qadriyatlar qoldirgan ajdodlarimiz tarixiy merosini puxta o'rganish zarurligi va muhimligiga alohida e'tibor qaratib kelmoqdalar. Shu ma'noda ta'lim tizimida O'rta Osiyo va Sharq Uyg'onish davri badiiy qadriyatlarini o'rganishda quyidagilarga:

- tarixiy-madaniy mazmundagi badiiy qadriyatlarining rivojlanishiga;
- adabiy-badiiy asarlar va tarixshunoslik kitoblariga ishlangan badiiy miniatura namunalariga;
- Temur va temuriylar davri (XIV–XV asrlar) tasviriy san’at namunalariga;
- XVI asr bezakli va miniatura-ko’rgazmali rassomlik xususiyatlariga;
- Sharq mumtoz shoirlari asarlariga illustratsiyalar ishlagan miniaturchilarning shaxsi va ijodiga;
- jahonga mashhur musavvir-miniaturachi ajdodimiz Behzodning Navoiy asarlariga, buyuk Temur g’alabalariga bag’ishlangan kitoblarga yaratgan illustratsiyalariga;
- Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asariga bag’ishlangan miniaturlarga;
- O’rta asrlarda yaratilgan, jahon badiiy qadriyatlari qatoridan o’rin olgan miniatura asarlariga;
- O’rta Osiyo Uyg’onish davri badiiy qadriyatlarining O’rta asrlar, keyingi davrlar hamda bugungi kunimizdagi roli va o’rniga e’tibor berish mumkin.

Mazkur yo’nalishdagi san’at asarlarini o’rganishni quyidagicha tashkil etish mumkin:

O’rta Osiyo ko’rgazmali badiiy san’ati – miniatura san’ati o’z davrida yuksak rivojlanish darajasiga erishdi, bunga ijtimoiy-tarixiy rivojlanish, davrning dolzarb vazifalari, ma’naviy va badiiy qadriyatlari sabab bo’ldi. Kitob rassomchiligi O’rta asrlar jamiyatining odob-axloq qoidalari va dunyoqarashi, estetik g’oyalari, qahramonlik-vatanparvarlik dostonlari va xalq og’zaki ijodi hamda mahalliy badiiy an’analar bilan bog’liq bo’lgan. Ularda davrning ijtimoiy buyurtmasi va go’zallik to’g’risidagi asrlar davomida shakllanib kelgan barqaror tasavvurlar aks ettiriladi.

O'rta Osiyodagi O'rta asrlar miniaturasi nodir va bebaho qiymatga egadir. Ular bilan nafaqat milliy muzeylar, balki butun dunyo muzeylari faxrlanadilar. O'rta Osiyo miniaturasi haqidagi ma'lumotlar Temur va temuriylar davri – Temur Renessansi davridan boshlangan. Bular Buxoro, Hirot va Samarqand maktablarining kitob badiiy illustratsiyalaridir.

Temur va temuriylar davri rassomchiligi (XIV–XV asrlar)da devorlarga surat chizish o'ziga xos tarzda rivojlangan. Bunday rasmlarda kuchli mahalliy kolorit hamda O'rta Osiyo miniaturasi ta'siri sezilib turadi. Jihozlarni bezatishning peyzajli rassomchiligi (misol uchun, daraxtlar shoxlaridagi zag'izg'onlar) ham o'sha davrlarda paydo bo'lgan.

Peyzajli rassomchilikdan devorlarni bezatishda foydalanilgan. Masalan, Samarqand maqbaralari devorlarida chinor, sada, sarv, baland teraklar, xurmo daraxti, gullagan yoki mevalari pishgan daraxtlar, butalar, gullar, shamoldan egilayotgan yoki tik o'sgan daraxtlar, jannatmakon bog'lar ganchga ko'k va oltin ranglar bilan jilo berib ishlanganligini kuzatish mumkin. Masalan, Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi devorlarida to'qqiz osmon, osmon gumbazi, quyosh, yulduzlar, iqlim, tog'lar, dengiz, cho'l va boshqalar tasvirlangan. Ushbu motivlar XVI–XVII asrlarda naqsh rassomchiligida ham saqlanib qolgan.

Keyinchalik, badiiy tasvirga rasmlarni hayotiy ko'rinishlarga yaqinlashtiruvchi ohular, qoplonlar, quyonlar, qushlarning allegorik timsollari kirib keldi. Bu davr rassomchiligida devorni suratlar bilan bezatishning shoh, uning qarindoshlari, safdoshlari portretlari, saroy tantanalari, yurishlar va janglar, ov hamda sayrlar sahnalarini keltirish bilan bog'liq sujetli rasmlar juda keng tarqalgan.

Miniatura rassomchiligi – O'rta asr Uyg'onish davrining ajoyib hodisasidir. Miniatura san'ati barcha uchun tushunarli bo'lib, ajdodlar va zamondoshlarga o'z go'zalligi bilan zavq

bag'ishlab kelmoqda. Hozirgi kungacha o'zining jozibasini yo'qotmagan mazkur san'at turida murakkab mazmun, chuqur ma'no yotadi, ularni o'qish esa maxsus nazar va tayyorgarlikni talab qiladi.

Rassom-miniaturachilarning e'tibori ko'proq Sharq adabiyotining taniqli vakillari Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Jomiy, Navoiy, Dehlaviy asarlariga qaratilgan.

Miniatura asarlarining sujeti hukmdorning davlatni boshqarishi va uni ulug'lash, uning mardligi, janglari, ov, donishmandlarning falsafiy suhbatlari va munozaralar, saroydagi katta bazmlar va tadbirlar kabi tasvirlardan iborat.

Miniatura rassomchiligining yo'nalishlari o'sha davr hayoti va zamondoshlar tasviri, ularning turmush tarzi, ma'naviy-axloqiy xususiyatlari bugungi o'quvchi didini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Rassom-miniaturachilar badiiy asar mazmunini ifoda etish uchun mos shakllarni topgan. Asosiy maqsad aniq bir hodisaning mohiyatini, uning g'oyasini ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Hodisalar ko'tarinkilik, hatto kinoya mazmunida ham berilgan. Bu, o'z navbatida, puxta tasvir vositalarini talab qiladi. Miniaturalar chizishda insonlar, arxitektura inshootlari, peyzajni tasvirlashning o'z qat'iy qonunlari mavjud bo'lib, lekin asosiysi tasvirlanayotgan hayotning haqiqiyigidadir.

Dostonlar va qissalarda hayot tasvirlanganligi sababli miniaturalarda nafaqat hukmdorlar, balki hayot mazmunini ifoda etuvchi hunarmand va boshqa insonlar ham aks ettirilgan. Ularda hayot o'zining yorqin, baxtli va tashvishli jihatlari bilan aks ettirilgan. Miniaturalarda jamiyat, xalq g'oyalari, go'zallik to'g'risidagi tasavvurlar o'z ifodasini topgan, dunyoning go'zalligi ochib berilgan.

O'rta Osiyo miniatura san'atiga xos bo'lgan xususiyatlar: hayotga ishonch va quvonch bilan qarash; tasvirni badiiy umumlashtirish; hayotni ko'tarinki ruhda, ko'p qirrali talqin

qilish; kinoyalilik; tasvir va shakl go'zalligining mutanosibligi; yorqin manzaralarga intilish; dono mushohada, axloqiy xushmuomalalilik holatlarini ko'rsatishdan iborat.

O'rta Osiyo miniatura san'ati yorqin ifodali, mardonavor, aniq tuzilishi va sodda kompozitsiyasi bilan ajralib turadi. Ularda manzarali nafis uyg'unlik, mahobatli peyzajning lo'nda va soddaligi, ortiqcha ifodalarning yo'qligi, sujetlarni talqin qilish, o'ziga xoslik, individuallik, rasm-rusum va odatlar, baxt ramzi bo'lmish gullab yashnagan bog'lar, hayot ramzi bo'lmish daraxtlar, tog' manzaralari, vodiylar tasviri yetakchilik qiladi.

Bundan tashqari, O'rta Osiyo XVI asr miniaturasi rassomchiligida tasvirlanayotgan ishtirokchilar va ko'rinishlarning kamligi, vazminligi, tabiat manzarasi, peyzajning oddiyliigi, kompozitsiyaning yaqqolligi, aniq ko'rinishlilik, gavda tuzilishlari ifodasi, ranglar uyg'unligi, tasvirlash vositalarining lo'ndaligi bilan birga o'zbek xalqiga xos ifodalar ham mavjud.

Miniatura rassomchiligida Navoiyning «Xamsa», «Fotihnoma», «Tarixi Abulxayr», Nizomiyning «Xamsa», Jomiyning «Tuhvatul Ahror» hamda Sa'diy, Dehlaviy, Firdavsiy va boshqalarning asarlariga ishlangan illustratsiyalar katta ahamiyat kasb etadi.

XV–XVI asrlar miniatura san'ati rivojlanishining cho'qqisidir. Sulton Ali, Abdulla Mahmud, Muzaxxib, Muhammad Qosim va boshqalar bu davrning mashhur musavvir-miniaturachilari hisoblanadi.

Iste'dodli musavvir, badiiy miniaturachi Kamoliddin Behzod XV asrda o'zining alohida iste'dodi bilan boshqalardan ajralib turadi. Behzod tengi yo'q mahoratga ega edi. U ijodiy mukammallik cho'qqisiga erishdi. Bu rassom qator asarlarga ishlangan miniaturlarida o'z badiiy tamoyillarini gavdalantirdi. Uning mahorati mukammal, manzaralari ajoyib, portretli tasvirlari ifodali, tasviriy sxemasi yangi va

o'ziga xos, kompozitsiya yechimlari innovatsion. Uning miniaturalari ruhlantiruvchi, individual, takrorlanmas hodisa hisoblanadi.

Behzodning ijodida buyuk Temur g'alabalariga bag'ishlangan «Zafarnoma» asariga ishlangan miniatura-illustratsiyalar katta o'rin egallaydi.¹ Rassom jahonni zabt etgan sarkarda Temurning janglari va yurishlari sujetlarini ishonarli tasvirlagan. Behzodni, ayniqsa, egilgan shoxlari va olov kabi qip-qizil barglari bilan yolg'iz o'sgan daraxtlar, g'aroyib tuzilishdagi xarsanglar, tog' bag'rilaridagi jang sahnalari qiziqtiradi (bularning barchasi san'atshunoslikda xavotirli ehtiyotkorlikni ifoda etadi). Behzodning mazkur asarga ishlagan bir miniaturasida jangchilarning ot choptirib borayotgani, mardonavorlik, dadillik bilan jangga kirishishlari, ayrimlarning o'q-yoylardan o'q uzayotgani, nayzalarini dushmanga qaratgan jangchilar, botir qilichbozlarning jangi tasvirlangan.

Behzod miniaturalarining dinamikasi kuchli. Ularda insonlar keskin harakatlarda, otlar shiddat bilan yelib borishda, barchasi keskin burilishlarda, shiddatli qarama-qarshiliklarda tasvirlanadi. Kompozitsiyasi esa xuddi portlashga tayyor holatdagi vulqondek juda keskin.

Behzod miniaturalarida ranglar yaqqol, aniq, keskin o'tishlarga boy: havorang to'q qizilrangga va yashildan qizil-olov rangga, sariqdan binafsharangga o'tishlar kuzatiladi.

Rassom dunyoni, xususan, buyuk Temurning janglarini tasvirlashda barcha manzaralarni haqiqiy, ishonarli va badiiy umumiylikka ega bo'lgan metaforik-ramziy tarzda ifoda etgan. Tarixiy alomatlar va chuqur tarixiy mazmun Behzod miniaturalarining xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Behzodning Nizomiyning «Iskandarnoma» dostoniga ishlagan miniaturalari estetik to'laqonli va badiiy ahamiyati katta asarlar hisoblanadi.² Masalan, uning shu asargaga ishlagan «Iskandar va darvesh» miniaturasini olaylik.³

Kartining markazida siyrak o'simliklar bilan ba'zi yerlarida daraxtlar qad ko'tarib turgan baland qoya. Pastki qismida (o'ng tarafida) qorong'i g'or, unga kiraverishda soqollari o'sgan, sochlari oqargan oliyjanob yuzli, juda ozib ketgan beligacha yalang'och xudojo'y ko'rinishli donishmand Iskandar bilan suhbatlashib o'tiribdi.

Darveshning oldiga kelgan hukmdor yosh, gavnali, kelishgan, baquvvat, badavlat kiyingan, och yashil to'n kiygan, boshiga oq salla o'ragan; hurmat bilan tiz cho'kib o'tiribdi, diqqat bilan donishmandning so'zlarini tinglamogda: qo'llarining harakatlari, ularning bir-birlari tomon egilib o'tirishlari, yuz ifodalaridan jiddiy suhbat borayotganligini tushunish mumkin. Ular shoshilmay, puxta o'ylab, juda muhim muammoni hal qilmoqdalar. Bu shunchaki oddiy suhbat emas, balki o'zaro manfaatli muloqot, bu muloqot davomida birinchi qarashda donishmand asosiy timsolga o'xshaydi. Chunki Behzod darveshni sochlari o'sib ketgan, boshini quyi egib, chuqur o'yga, qattiq qayg'uga botgan holda tasvirlagan. Miniaturada duo qilayotgan darveshning ma'naviy ustunligi yaqqol ko'rinib turibdi.

Shoshilmasdan, puxta, taqdirni hal qiluvchi muhim suhbat bormogda, tasvirda og'ir vazmin qo'llar harakatlari ifodasi mavjud (Iskandarning bir qo'li so'rov, najotni ifoda etsa, ikkinchi qo'li bilan tizzasiga tayanib o'tiribdi).

Ularning yaqin atrofida kimlar bor? Bu ko'rinishda qanday mazmun bor? Iskandar va suhbatdoshini olti otliq xizmatkorlar qo'riqlab, hurmat ko'rsatib turibdi, bu esa hukmdorning darvesh oldiga muhim masala bilan kelganligini anglatadi. Soqchilar guruhi Iskandar tomon umid bilan intilayotgandek tasvirlangan. Xizmatkorlardan biri boshida oq belgisi bor ajoyib qora tulporni ushlab turibdi. Boshqalari o'z vazifalarini bajarib, ziyrak turibdilar. Faqatgina mulla qo'llarini bilaklaridan ushlab Iskandarning

muammoni to'la hal qilinishini kutib, o'zini ishonchli tutmoqda. Miniaturaning eng pastki qismida, Iskandarning oyoqlari oldida xizmatkor go'yo suhbatdoshlarni yoritib turgandek qo'lida mash'ala ushlab turibdi.

Miniaturada rassomning betakror mahorati namoyon bo'lgan. Undagi barcha tasvirlar mazmun yaratadi va ko'p ma'noga ega. Har bir detal sujetning chuqur ichki mazmunini ochib beradi.

Misol uchun, asarning kompozitsiyasi vertikal bo'yicha tuzilgan: yuqori qismida yerdagi zo'ravonliklarni ko'rib, yuqoriga qarab olgan oy bilan yulduzlarsiz osmon; mana shu bezovta zimiston ostida hashamatli arxitektura majmuasiga ega, naqshlar bilan bezatilgan va o'zining maxsus qal'a inshooti vazifasini bajaruvchi juda chiroyli, qaroqchilar bosib olgan tog' qasri tasvirlangan. Bu yerda, qasrning chap qismida o'q-yoylar bilan qurollangan oltita qaroqchi, ularning yuzlarida g'azab va shafqatsizlik alomatlari, go'yo qal'ani himoya qilish masalasini muhokama qilayotgandek.

Kartinaning markazida – keng tog' tizmalari, baland cho'qqilar, ular tuzilishi va kuzgi xira rang tuslari bilan bir-biridan farq qiladi. Ushbu tog' tizmalari miniaturani go'yo gorizontaal bo'yicha kesib o'tadi va uch qismga ajratadi: yuqori qismida qasr; markaziy qismida insonlarsiz, lekin hayvonlar izlari bilan tog' bag'irlari; Iskandar bilan uchrashib turgan xudojo'y darvesh yashaydigan joy.

Tog' manzarasining o'rta qismi juda qiziqarli: bu yerda kartina masshtabi kengaytirilgan; atrofning chuqurligi va kengligi ko'zga tashlanadi; Iskandar darvesh oldiga yo'l bosib kelgan juda chiroyli tog' manzaralari. Tog' tizmalariga diqqat bilan qaralganida ular go'yo «jonlanadi» va qaroqchilar ishg'ol qilgan qasr tomon «bosib» borayotgandek tuyuladi. O'zining tuzilishi bilan qandaydir yirtqich hayvonlarni va afsonaviy mavjudotlarni eslatuvchi

tog' cho'qqilari go'yo jonliga o'xshab, g'ayri-tabiiy kuchlar hissini uyg'otadi. Qoyalardagi katta xarsanglar g'aroyib ko'rinishlarga ega. Mana shu tog' tizmalari to'siqlarini Iskandar donishmand tomon yo'l bosib, oshib o'tishiga, baxtsizlikdan qutilish uchun shuncha azoblarni yengishga to'g'ri kelgan.

Islom dinida butun dunyo buyuk Kof tog' tizmasi bilan o'rab olingan. Kof tog'i – dunyoning markazi. U yovuzlik va tartibsizlik tomonini ezgulik, tartib va madaniyat tomonidan ajratib turadi. U jannat va do'zaxda yashovchilarni ham ajratib turadi. Tog'ning narigi tomonida katta afsonaviy, insoniyat farovonligi yo'lida mo'jizalar yaratish kuchiga ega Semurg' qushi yashaydi.

«Tog' ortida» yashaydigan, insonlarni marifatga boshlashga, bilimlari va duolari bilan ularga xizmat qilishga o'zini bag'ishlagan, qiyin yo'lni tanlagan, Xudo tomon intilgan darvesh mana shu ezgulik, tartib, ma'naviylik ramziga ma'lum darajadagi moslikni ifoda etadi.

Shunday qilib, tog'lar – muqaddas, oliyjanob, ruhlantiruvchi; qora yulduzlarsiz osmon esa – yovuzlik, halokat alomati sifatida tasvirlangan. Bular hammasi rassom tomonidan puxta o'ylangan, xuddi mana shu holat kartinaga alohida dramatism ruhini beradi. Iskandarning boshi uzra qora kulfat bosmoqda. Bu uning davlati, xalqi hayotiga halokat olib keladi.

Tomoshabin ko'zi oldida bir vaqtda yovuzlikning vaqtinchalik tantanasiga qarshilikka tayyorlanayotgan kuch ham ko'zga tashlanadi va shu yerda kompozitsiya ustasi sifatida mohir musavvirning iste'dodi namoyon bo'ladi. Asar kompozitsiyasi ustasi Behzodning iste'dodi miniaturaning barcha jihatlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tasvirlanayotganlarning aylana bo'yicha harakatlanishlari.

Bu ushbu dunyoda barcha narsa aylana bo'yicha harakatlanishini ramziy ifoda etadi.

Qoyalar, tog' qatlamlarining aylanasimon tuzilishi, chinor tanasining aylanasimon egilishi, g'orga kirish qismining egik (oval) tuzilishi, hodisalar sodir bo'layotgan joyning aylanasimonligi, hatto Iskandar soqchilarining doira bo'lib to'planib turishlari miniaturada qandaydir tekis ichki harakatni yuzaga keltiradi. Chiziqlarning mana shu aylanasimon dinamikasi «dunyoning aylanishi» to'g'risida, unda barcha hodisalar aylana bo'yicha sodir bo'lishini, hayot – «tegirmon toshi aylanishi» ekanligini eslatadi.

Miniaturada Behzodning iste'dodi – ilhomlanishi va ijodiy xayoli, Nizomiyning «Iskandarnoma» dostonini chuqur bilishi, zamonaviy hayotiy va tarixiy hodisalar, asrning muhim muammolarini bilishini ko'rsatadi.

Rassom o'z asarida juda keng mazmunli harakatlar tushunchasini beradi, shu bilan birga yerning cheklangan bir qismida emas, balki keng O'rta Osiyo tog'larini deyarli kosmik ko'rinishida tasvirlaydi.

Bundan tashqari, miniaturada islom dini bo'yicha materiyaning to'rtta asosiy elementlari – yer, havo, suv, olov mavjud.

«Behzod butun takomillashib borayotgan dunyoning chuqur o'zaro aloqadorligini, umuman yovuzlik va insonlar hayoti tinchligi ichki aloqalarini ko'rsatib berishga, unga ma'naviy-axloqiy xususiyatlarni qarama-qarshi qo'yishga erishgan...

Behzod miniaturasida tabiat va dunyo ajralmas hamda jonli bo'lib, kartinaning har bir detali sujetning chuqur ichki mazmunini ifoda etadi.

Dunyo Behzodning kartinasida maftunkor, mukammal, alohida tekislikda va shohona nafislik, yaxlitlik va detallarining

uyg'unligida bajarilgan, turmush qarama-qarshiliklarini yengish usuli sifatida namoyon bo'ladi. Uning miniaturasida insonlar faol, barchasi harakatda va mazmunli bajarilgan».⁴

«Behzodning butun vujudi bilan hayotni barcha ko'rinishlarda tasvirlash va chuqur anglab yetishga qaratilgan tinimsiz intilishi, faoliyatining asosiy mazmuni bo'lgan».⁵

Uning ijodi – Osiyo va O'rta Osiyoda O'rta asrlar rassomchiligida Renessans ramzidir. Behzodning ushbu ruhlantiruvchi miniatURALARI – keyingi davrlar, shu jumladan, bizning davrimiz rassomlari uchun ham miniatura san'ati namunasi bo'lib, barchani hayratlantirib kelgan.

O'rta Osiyoda Uyg'onish davri badiiy qadriyatlari (devorlarga surat chizish, badiiy-illyustrativ miniatURALAR) – so'zsiz O'rta Osiyo O'rta asrlar badiiy madaniyatida Renessansning yuksalish omili, rassomchilikning rivojlanishi, O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlarda keyingi yillarda tasviriy san'atda yuksak badiiy qadriyatlarning paydo bo'lishining tarixiy-badiiy asosidir.

Shukrullo MARDONOV,
pedagogika fanlari doktori,
Baxtiyor MIRKOMILOV,
Jizzax DPI dotsenti.

¹ Средне-Азиатские миниатюры XVI–XVIII веков. М.: Высшая школа, 1964.

² Е. М.Полякова, З.И.Рахимова. Миниатюра и литература востока: эволюция образа человека. Т.: Фан, 1987.

³ Ўша асар, 38-б.

⁴ Е.Исмоилова. Behzodning ijodiy metodi /San'at, 2-сон, 2000, 9-б.

⁵ Ўша асар, ўша бет.

Тилимиздаги айрим функционал кўмакчиларнинг семантик-услубий хусусиятлари

Ўзбек тилида функционал кўмакчиларнинг соф кўмакчилардан ажралиб турадиган хусусияти – бир томондан ўзининг дастлабки лексик маъноларини сақлаб келаётганлиги бўлса, иккинчи томондан, кўмакчи вазифасида келиб, гапнинг шаклланишида маълум грамматик вазифаларни бажариши билан боғлиқдир. Биз бу ўринда функционал кўмакчилардаги биринчи хусусиятни эътибордан қочирмаган ҳолда, уларнинг иккинчи хусусияти – кўмакчилик вазифасини бажариши ва бу жараёндаги семантик-услубий хусусиятлари ҳақида тўхталамиз.

Тилимиздаги ҳар бир кўмакчи вазифа чегараси ва синонимик муносабатларга кўра ўзига хос таҳлилни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан ушбу мақолада ҳозирги ўзбек тилида нисбатан фаол бўлган **аввал** функционал кўмакчиси ва унинг маънодошлари бўлган **илгари, олдин, бурун, қадим** кўмакчилари атрофида мулоҳаза юритамиз.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **аввал** сўзининг 4 та маъноси берилган бўлиб, у биринчисида от, иккинчи ва учинчи маъноларида равиш, фақат тўртинчи маъносидагина кўмакчидир: *(бош келишик ва чиқиш келишиги билан)*. «Бирор воқеа, ҳодиса ёки ҳаракатнинг бошқасидан ёки шу ҳақда сўз бораётган вақтдан олдин бўлганлигини билдиради. *Учрашувдан аввал. Бундан тўрт йил аввал*».¹

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да бу сўзнинг синонимик қаторига **илгари, олдин, бурун, қадим** сўзлари киритилган. А.Ҳожиев бу бирлик-

ларнинг мустақил ва ёрдамчи маъноларини фарқлаб, қуйидагиларни ёзади: «**Аввал, илгари, олдин, бурун** сўзлари чиқиш келишигидаги сўзни ёки вақт билдирувчи сўзни бошқариб, кўмакчи сўз вазифасида қўлланади ва ҳаракат-ҳодисанинг чиқиш келишигидаги сўз билдирган нарса-ҳодисагача бўлган вақтга оидлигини билдиради. Бунда уларга **муқаддам** сўзи ҳам синоним бўлади».²

«Ўзбек тили грамматикаси»да эса **олдин, аввал, бурун, илгари** кўмакчиларининг шарҳи берилган. Жумладан, қуйидагилар қайд этилган: «**Олдин, аввал.** Бу кўмакчилар **бурун** ва **илгари** кўмакчиларига синоним бўлиб, улар билдирган маъноларни англатади: *Урушдан олдин (аввал/бурун /илгари) қурилган*». «**Бурун.** Бу кўмакчи иш ва ҳаракатни ўзи бирга келган сўз англатган иш-ҳаракатдан, воқеа ва бажарувчи шахслардан олдин содир бўлгани маъносини англатади: *Тансиқ ўз ишини ҳаммадан бурун бажариб уйга қайтди* (Ойбек)». «**Илгари.** Бу кўмакчи пайт муносабатини билдириб, бирор ҳодиса, иш-ҳаракатнинг воқеа бўлишида ундан олдин содир бўлган ҳодиса ёки вақт маъносини билдириш учун қўлланади. Қуйидаги сўзлар билан муносабатга киришади: *От ва олмошлар билан келади: Бу корхайр. Сендан илгари мен тарафдорман* (Ойбек). Вақт билдирувчи сўзлар билан келади: *Бундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасига бир хат ёзган эди* (А.Қодирий). Феъл формалари билан келади: *Амрга эътироз этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз* (А.Қодирий)».³

Ушбу кўмакчи тадқиқига бағишлаб Т.Қурбонов ва Н.Эрназаровлар «Ёрдамчи сўзлар стилистикасига доир» номли мақола эълон қилишган.⁴ Мақолада **аввал** кўмакчи сифатида бош ёки чиқиш келишигидаги от, отлашган сўзларни бошқариб, уларнинг ҳоким бўлакка тобеланишини кўрсатувчи, шу маънода унга **илгари, бурун, муқаддам, олдин, қадим** каби сўзлар синоним бўлиб кела олиши, улар учун умумий бўлган маъ-

но хусусияти – воқеа-ҳодиса ёки иш-ҳаракатнинг ўтган вақтда, ҳозирга қадар содир бўлганлигини англатиш эканлиги, аммо улар ҳамма вақт ҳам функциядошлик қилавермаслиги ҳақида гап боради ҳамда **олдин** сўзи **аввал** кўмакчисининг асосан оғзаки сўзлашув нутқига хос синоними ҳисобланиши, ўзбек фольклори асарлари тилида эса **аввал**нинг синоними сифатида **қадим** сўзи кўплаб қўлланганлиги таъкидланади.

Айтилганларга, бизнингча, қуйидагиларни қўшимча қилиш мумкин: доминантаси **аввал** сўзи бўлган синонимик қатордаги сўзларнинг ўрнини бемалол алмаштириб қўллаш мумкин ва бунда мазмунга деярли путур етмайди. Улар орасида фақат **илгари** сўзи бўғинлар сонига кўра фарқланади ва бунинг шеърий асарлар учун аҳамияти бор. Масалан, *Туркман қиз қуёшдан туриб **илгари**, Кўтарма кранда юксак уйларни...* (Зулфия) – *Туркман қиз қуёшдан туриб **аввал**, Кўтарма кранда юксак уйларни...* *Ҳатто томчисидан **илгари** келиб Териб олажакмиз ҳар кўсак дурни!* (Зулфия) – *Ҳатто томчисидан **аввал** келиб Териб олажакмиз ҳар кўсак дурни!*

Синонимик қатордаги сўзларга услуб талаби нуқтаи назаридан қараганда ҳам А.Ҳожиёвнинг қуйидаги фикрларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ бўлади: «**Аввал**, **олдин** сўзлари контекст ёки бошқа бирор восита ёрдамисиз «ўтмиш» маъносини аниқ ифодалай олмайди. **Илгари**, **бурун**, **қадим** сўзлари эса «ўтмиш» маъносини аниқ ифодалай олади. **Илгари** сўзи, кўпинча, **аввал**, **олдин** сўзларига нисбатан узоқроқ ўтмишни ифодалаш учун қўлланади. **Олдин** кўпроқ оддий сўзлашувга хос. **Бурун** сўзи **илгари** сўзига нисбатан ҳам узоқроқ ўтмишни билдиради. Лекин **илгари**, **аввал**, **олдин** сўзларига нисбатан кам қўлланади. **Қадим** сўзи **бурун** сўзига нисбатан ҳам узоқ ўтмишни билдиради».⁵ Дарҳақиқат, мана бу мисолларда баён этилаётган воқеадан олдин бўлганини

маълум қилиш учун ишлатилади: *Лекин уни бағримга босишдан аввал, Темир кишанларини кўзимга суртдим!* (Зулфия) *Мавлоно Фазлиддин девор тепасидаги хатарга Хонзода бегим ҳаммадан аввал рўбарў бўлишидан қўрқдию, зинапояга биринчи бўлиб қадам қўйди* (П.Қодиров). **Олдин** кўмакчиси орқали эса бўлиб ўтган воқеа-ҳодисанинг вақт нуқтаи назаридан мавҳумлиги ифода этилиши маълум бўлади: *Улар ҳали бирор марта ҳамсуҳбат бўлмасларидан ва руҳан яқинлашишга улгурмасларидан олдин бошланган жисмоний яқинлик Бобирга уят ишдек туюлар ва унинг илгариги мусаффо туйғуларини поймол қилаётгандай бўларди* (П.Қодиров). *Улар айвонга чиқар эканлар, Мавлоно Фазлиддин бундан салкам уч йил олдин Қувасой бўйида бўлиб ўтган қонли воқеаларни яна бир эслади* (П.Қодиров).

Бу ҳолат **олдин** сўзининг расмий ва илмий услублар доирасида ҳам фаол қўлланилишига асос бўлади: *Илмий унвон бериш ҳақидаги қарор ўн йилдан кўпроқ вақт олдин қабул қилинган бўлса, унинг қанчалик асосланганлиги хусусидаги масалани аттестация органлари кўриб чиқмайди* (ОАК Низоми).

Илгари китобий услубларда фаол: *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси Олий Мажлис депутатлари учдан икки қисмидан иборат кўпчилигининг яширин овоз бериши орқали муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин* (ОАК Низоми).

Аммо **бурун, муқаддам** ва **қадим** сўзларининг ҳозирги адабий тилимизда қўлланиш доираси бир қадар чегараланиб қолиб, асосан бадиий матнларда ишлатилаётгани кузатилади: *Бундан уч кун бурун нақшбандий дарвишларидан бири Зухра бегимга Шайбонийхондан махфий бир хат келтириб берган эди* (П.Қодиров). *Лекин бундан ўн беш кунча бурун Аҳмад Танбал деган яна бир бадавлат бек Мулла Фазлиддинни сўроқлаб,*

кечки пайт унинг уйига келди (П.Қодиров). *Ғани Муродов икки йил муқаддам* отпускаи олиб ва шу билан бирга мактабдан ҳам бўшаб кетган эди (П.Турсун). *Панжи ўғрини илғари* ҳам икки марта Каттақўрғонга элтиб ҳибс қилишган (Мурод Муҳаммад Дўст).

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқшунослар **аввал** ўрнига **муқаддам**ни қўллашни афзал кўришади: ...**бундан муқаддам** судланмаган (тергов баённомасидан). *Қабристон бундан ўн йиллар муқаддам* тўлганлиги учун марҳумлар дафн этилмай қўйилганди, шу сабабли бу томонга одамлар кам қатнардди (И.Нишонов).

Аввалга бошда сўзининг ҳам кўмакчи сифатида синоним бўла олиши мумкинлиги унинг нутқий қамров кўламини янада кенгайтиради: *Калавланмасдан бошда* шу гапни айта қолсанг бўлмайдим! (Сўзлашувдан). Халқ тилида **аввал бошдан** деган жумланинг қўлланилиши ҳам уларнинг ўзаро синоним бўла олиши-ни тасдиқловчи далилдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, ўқувчиларда нутқий кўникмаларни шакллантириш жараёнида юқоридаги синонимик қаторни ташкил этувчи кўмакчиларни ўз ўрнида қўллашга ўргатишда уларнинг нафақат мазмун доираси, балки услубий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

**Азамат ПАРДАЕВ,
СамДУ докторанти.**

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I том. М.: Русский язык, 1981. 23-б.

² А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1974. 9-б.

³ Ўзбек тили грамматикаси. Икки томлик. I том. Морфология. Т.: Фан, 1975. 557–558-б.

⁴ Т.Қурбонов, Н.Эрназаров. Ёрдамчи сўзлар стилистикасига доир.//Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. Илмий тўплам. Самарқанд: СамДУ нашри, 1984. 77–81-б.

⁵ А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1974. 8-б.

«Қисаси Рабғузий» да эртак мотивлари

XIII аср охири XIV аср бошларида яшаб ижод этган шоир ва ёзувчи Носириддин Бурҳониддин Рабғузий ўзининг «Қисаси Рабғузий» асари билан туркий халқлар адабиётида муҳим ўрин тутди. Адиб қисса ва ҳикоятлардан иборат бўлган бу асари билан адабиётимиз тарихида бадиий насрнинг илк намунасини яратиб, шу жанрга асос солди. «Қисаси Рабғузий» тузилиши жиҳатидан ҳам, мазмуни, ғоявий йўналиши, образлар тизими, бадиий нафосати, турли поэтик унсурларнинг қоришиб келиши нуқтаи назаридан ҳам ўзига хосдир. Буни биз Юсуф (а.с) ҳақидаги қиссада кўришимиз мумкин. Рабғузий ўз асарида Юсуф (а.с) образини яратишда бир томондан, диний манбалар, иккинчи томондан, оғзаки ижод намуналаридан фойдаланган. Шунинг учун қиссада халқ оғзаки ижодининг мақол, ибора, латифалар билан бир қаторда эртак жанрига хос унсурлар ҳам кўзга ташланади.

Қуръондаги «Юсуф» сурасига Алоуддин Мансур берган изоҳида бу мавзунинг ўта мутаассирлиги, қалам аҳлининг жилд-жилд китоблар, шеър дostonлар битишга илҳомлантиргани уқтирилади.¹ Чунки «Юсуф» сураси ўзининг ўта комиллиги билан алоҳида ажралиб туради ва бир бадиий асардек ўқилади.

Юсуф қиссаси Таврот орқали ҳозирги Ғарб, Қуръони Карим орқали эса Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётларида оғиздан оғизга, китобдан китобга кўчиб юради. Ўзбек адабиётига илк бор Юсуф қиссаси 1233 йил шоир

Али Туркий яратган «Қиссаи Юсуф» достони туфайли кириб келган.² Ундан сўнг Рабғузий 1309–1310 йилларда ёзилган «Қиссас ул-анбиё» асарига «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасини киритган. Дастлаб Абулқосим Фирдавсий, XIV аср ўрталарида эса шоир Шоҳий Шерозий форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайҳо» дostonларини яратган.³

Рабғузий «Қисаси Рабғузий» асарида Юсуф (а.с) ҳақида қуйидагича ҳикоя қилади: «Юсуф (а.с) Яъқуб(а.с) нинг олтинчи хотини Роҳиланинг ўғли бўлиб, оилада ўн биринчи ўғил эди. У етти ёшга тўлганда туш кўради. Тушида барча ака-укалар ерга таёқ тикадилар. Уларнинг таёқлари кўкаради, лекин ўсмайди. Юсуф (а.с)нинг таёғи эса кўкариб, биринчи қават осмонга қадар ўсади. Биродарларининг таёқлари унинг таёғига сажда қилади. Иккинчи кун яна туш кўради. Тушида ўн бир юлдуз, ой ҳамда қуёш Юсуф (а.с)га сажда қилади. Воқеадан хабар топган акалари Юсуф (а.с)дан ўч олиш учун оталаридан рухсат сўраб уни далага сайрга олиб чиқишади. Оталарининг кўз ўнгида укалари Юсуф (а.с) ни опичлаб юриб, ундан узоқлашгач, унинг қўл-оёғини боғлаб, кийимларини ечиб, қудуққа ташлаб юборишадди. Оталарига Юсуфни бўри еди деб, унинг кўйлагига қон суртиб олиб боришади. Бу хабардан ҳушсиз қолган Яъқуб (а.с) ўғилларига Юсуфни еган бўрини топиб келишни буюради. Ўғиллар саҳрога чиқиб йўлда учраган бир бўрини ушлаб, унинг оғзига қон суртиб олиб боради. Яъқуб (а.с) «Илоҳий, бу бўрига тил бергил сўзлашайин» деб илтижо қилади. Аллоҳнинг амри билан бўри тилга кириб: «...Ман Юсуфни кўрмишим йўқ. Уч кун бўлди очман, кўзум ёруқи ўғлонимни йитуруб турурман. Ул аччиғдин уч кун бўлди ош емишим йўқ. Ўғлонимни тилаюрда бу ёлғончилар мани тутуб

оғзимға қон суртуб санга келтурдилар. Эй Яъқуб, дуо қилғил, бўлғайким санинг дуойинг баракотинда ўғлумни манга рўзи қилғай»⁴, деб йиғлайди.

Қиссадаги бўри образи асар қаҳрамонига воқеа тугунини ечишга, масалани ойдинлаштиришга хизмат қилган. Шу билан бирга, унинг тилга кириши ўзининг қисматида ҳам муҳим ўрин тутди. Оғалар қабиҳлигининг фош бўлиши ва Яъқуб дуосининг ижобат бўлиши туфайли бўри йўқотган боласини топиб, мурод-мақсадига етди. Халқ эртақларида учрайдиган ҳайвонларнинг тилга кириб асар қаҳрамонларига ёрдам бериши ва бунинг натижасида улар мурод-мақсадига етишиши каби элементлар мазкур асардаги Юсуф (а.с) қиссасига детал сифатида мутаносиб келган ва ёзувчи ижодий ниятини очиқ беришда муҳим аҳамият касб этган.

Ўзбек халқ эртақларида бўри образи икки хил талқин этилади. Айрим асарларда бўри инсонга дўст, қаҳрамон бошига оғир кунлар тушганда унга кўмаклашувчи ижобий образ ҳолида берилади. Бўри ҳақидаги эртақларнинг иккинчи турида унинг салбий сифатлари, яъни очкўзлиги, ваҳшийлиги, қотиллиги кабилар кўрсатилади.⁵

Рабғузийнинг мазкур асарида бунга ўхшаш бадий деталларни жуда кўп учратиш мумкин. Ёзувчи ҳар бир лавҳани қиссада қўйилган ғоявий мақсадни очишда Юсуф (а.с) бошига тушажак синовларнинг ибтидоси сифатида қўллайди. Эртақ қаҳрамонининг кўзлаган мақсади йўлида турли тўсиқларга дуч келиши ва уларни мардонавор енгиб ўтишини Е.М.Мелитенский синов мотивлари сифатида белгилайди. У синов мотивларини учга ажратган: а) дастлабки синов; б) асосий синов; в) қўшимча синов.⁶

Дастлабки синовда бош қаҳрамон ўзининг мард ва жасурлигини намоиш қилади, илоҳий хислатларга эга

бўлган ёрдамчилар топади. Бу билан асосий синовдан муваффақиятли ўтиш учун замин яратади. **Асосий синов** ёки асосий жанг мотиви воқеа оқимида ҳал қилувчи роль ўйнайди. У сюжет чизиғида кульминацион нуқтани белгилайди.

Қуръони Каримдан келтирилган Юсуф (а.с) қиссасини Е.М.Мелитенскийнинг эртақларда учрайдиган синов мотивлари асосида таҳлил қилганимизда Юсуф (а.с)нинг дастлаб акалари томонидан қудуққа ташланиб, сўнг қул сифатида сотилиши илк синов бўлиб, қиссанинг бу чизиғи асосий синовга ўтиш учун восита вазифасини бажаради.

Асосий синов асарнинг кульминацион нуқтаси ҳисобланади. Шу орқали воқеанинг қандай якун топиши белгиланади. Қисса мисолида кўрадиган бўлсак Юсуф (а.с)нинг Зулайҳо туфайли зиндонбанд қилиниб, бир неча йил зиндонда ётиши асосий синов ҳисобланади. Зулайҳо Юсуфга ошиқу беқарор бўлиб, уни бир уйга қамаб зинога ундайди. Юсуф (а.с) Аллоҳнинг ғазабидан қўрқиб ундан қочаётганда Зулайҳо уни тутаман деб кўйлаги ёқасининг бир парчасини узиб олади. Миср Азизи ким гуноҳкорлигини билмоқчи бўлганда Юсуф (а.с)нинг дуоси, Аллоҳнинг изни билан тўрт ойлик чақалоқ тилга кириб гувоҳлик беради ва шундай дейди: «*Эй Азиз, Юсуфнинг кўнглакининг ўнги йиртўқ бўлса Зулайҳо кўни, Юсуф ёлғон, агар кўнглакнинг орти йиртўқ бўлса Зулайҳо ёлғон, Юсуф кўни*».⁷ Ўз-ўзидан ким гуноҳкорлиги маълум бўлади. Лекин шундай бўлсада Юсуф (а.с) зиндонбанд қилиниб бир неча йил ўша ерда қолиб кетади. Ушбу парчада ҳам эртақка хос унсурларни кўриш мумкин. Тўрт ойлик чақалоқнинг тилга кириб гувоҳлик бериши ҳар бир китобхонни ҳайратга со-

лиши табиий. Бундай ҳолат фақат Аллоҳнинг инояти билангина содир бўлиши мумкин. Бу аксарият ўзбек халқ эртақларига хос тасвир ҳисобланади.

Бош қаҳрамон асосий синовдан ўтиб, озодликка чиққач, унга **қўшимча синов** рўпара келади. У энди Миср халқини 7 йиллик қаҳатчиликдан қутқаради. Қисса сўнгида Юсуф (а.с) Зулайҳога уйланади, акаларини қилган ишлари учун тавба қилдиради, отаси Яъқуб (а.с) билан дийдорлашади ҳамда Миср элининг шоҳи бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Рабғузий ижодини ўрганиш жараёнида шу нарса аён бўладики, у – закий, истеъдодли ёзувчи. Рабғузий пайғамбарлар ҳақида ҳикоя қилувчи «Қисаси Рабғузий» асарини фольклор намуналари билан безаб, уни мукамал бадиий асар даражасига кўтаришга муваффақ бўлган. Буни юқорида биргина Юсуф (а.с) қиссаси мисолида ҳам кўриб ўтдик. Демак, Рабғузий ва фольклор мавзуси илмда махсус ўрганилиши лозим бўлган масалалардан бири, дейиш мумкин.

Зилола ШУКУРОВА,
Низомий номидаги ТДПУ
аспиранти.

¹ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Т.: Чўлпон, 1992.

² Ҳамидулла Караматов. Қуръон ва ўзбек адабиёти. Т.: Фан, 1993. 62-б.

³ Ўша асар. 62–68-б.

⁴ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.: Ёзувчи, 1990. 109-б.

⁵ Ўзбек халқ эртақлари. Т., 1963. 3–4-б.

⁶ Е.М.Мелитенский. Поэтика мифа. М., 1976. С. 268.

⁷ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т.: Ёзувчи, 1990. 127-б.

Исҳоқхон Ибрат ижодида мумтоз шеърий шакллар

Исҳоқхон Ибрат (1862–1937) жадид адабиётининг ўзига хос, кўзга кўринган намояндаси сифатида ҳам адабий, ҳам илмий, ҳам ижтимоий фаолияти кенг ижодкордир. Шоир Ибрат 75 йил умр кўрди. Умри давомида бир неча илмий, тарихий, шеърий асарлар ёзди. Ибрат ижодининг сўнгги даврида 14 та илмий-тарихий, лингвистик асарлар ва 30 йиллик шеърий ижодининг гулдастаси бўлган «Девони Ибрат»ни яратди. Унинг тилшуносликка оид «Луғати ситта ал-сина» («Олти тилли луғат»), «Жомеъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуи») асарларидан ташқари тарихга оид «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият» ва публицистик руҳдаги «Мезон ул-замон» илмий асарлари маълум.¹ Ибрат қайси жанрда ижод қилмасин, уларнинг яратилишида мумтоз адабий анъаналарга суянган. Бу ижод намуналарида, хусусан, назмий асарларини яратишда Шарқ мумтоз адабиёти тажрибаларидан унумли фойдаланган. Шу туфайли шоир «Девон»ида мумтоз адабиётнинг барча шакл ва жанрлари ўз аксини топган.

Ибрат серқирра ва сермахсул адиб сифатида жўшқин ижод этди. Шоирнинг мумтоз адабиётнинг **ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, таърих** каби жанрларида ёзган асарларида муҳаббат, инсонийлик, эзгулик, ҳаётийлик, халқчиллик каби қадимий мавзу анъаналари давом эттирилган.

Ибратнинг шеърлар мажмуасида мумтоз адабиётнинг етакчи жанри бўлган ғазал асосий ўринни эгаллайди. Унинг ғазаллари ҳажмини муқим бир ададда белгилаш қийин, чунки ишқий ғазалларининг адади ҳам, ҳажми ҳам у қадар катта эмас. Ибрат мумтоз адабиётдан шоир руҳиятини, турмушдан норозилик кайфиятлари ва танқидий қарашларини енгил руҳдаги ишқий ғазаллар таркибига сингдиришни ўрганди:

*Ўшал булбул қилар афғон, саҳар вақти чаман ичра,
Қўнар гул деб тикан узра саҳар вақти чаман ичра.*

*Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидан қурбон саҳар вақти чаман ичра.*

*Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб чорлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар саҳар вақти чаман ичра.*

*Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони саҳар вақти чаман ичра.*

Маълумки, мумтоз адабиётда ошиқ ва маъшуқа гул, булбул каби анъанавий тимсоллар воситасида ифодаланади. Ибрат бу тимсоллар воситасида ғазалга ўзига хос янгича руҳ бағишлайди, рамзий маъно юклайди. Ғазал мумтоз шеърятимизнинг ёқимли ўлчови бўлган ҳазажи мусаммани солим (v---|v---|v---|v---) вазнида ёзилган.

Ибрат мумтоз адабиёт анъаналари, унинг намояндлари меросини ўрганиши асносида етук шоирлар ижодида шаклланган бошқа жанрларга ҳам мурожаат қилди. Чунончи, улуғ Алишер Навоийнинг машҳур:

*Яна ҳамдамии шуълайи ғам бўлуптур,
Ғамим шуълаи жонға ҳамдам бўлуптур,² –*

матлаъли ғазалидан мутаассир бўлган шоир шу вазн, шу қофия, шу радиф, шу руҳни сақлаган ҳолатда шеърга назира битган:

*Ишқинг дилу жона жо бўлибдур,
Жону дил анга фидо бўлибдур.
Сан айламасанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлибдур.*

Шоир ғазалда мавзу танлаш ва унинг бадиий талқинида тил соддалигига, вазн равонлигига, шеър мазмунининг ҳаётлийлигига эришишда Навоийга эргаш-

ган, унга яқинлашишга, ўхшашга ҳаракат қилган. Вазн, жарангдор радиф ва қофияларни танлашда, халқ жонли тилидан ўринли фойдаланишда мумтоз адабиёт мактаби – Алишер Навоий ижоди ўрнатилган. Натижада, мумтоз адабиётимиз буюк намояндасининг анъаналарини давом эттириш заминида гўзал сатрлар вужудга келган. Бу ғазал-назиралар Ибратнинг буюк устозига ва унинг санъатига чуқур ҳурматини ифодалаган.

Ибрат мумтоз адабиётнинг етакчи жанри бўлган ғазал жанрида жиддий ижтимоий фикрларни, ўша давр ва тузум тартиб-қоидаларидан норозилик кайфиятини, аччиқ танқидий фикрларини бадиий юксак шаклда ифодалашни ҳам мумтоз шоирларимиз ижодидан ўзига хос тарзда ўзлаштирган, ижодий ривожлантирган. Шоир ижодидаги бундай ижтимоий қарашларни фақатгина анъана таъсирига тўлиқ боғлаш тўғри эмас, албатта. Ибратнинг ўзига хос дунёқараши, фаласафаси замона воқеа-ҳодисаларига беъэтибор эмаслигидадир. Унинг ҳар бир аччиқ танқидий қараши оддий фуқаронинг қалбида халқона жасоратни жўш урдирадиган, беқиёс фаолиятга ундайдиган мағрур фикрларнинг бадиий инъикосидир:

*Эй даҳр эли, билинлар, турфа замон бўлубдур,
Беандиша халойиқ феъли ямон бўлибдур.*

*Мадрасалар ичинда кўб фитна бирла шўриш,
Ҳар кунда ўн хил уруш, оқ салла нон бўлибдур...*

Ёки:

*Бўлма амалга мухтор озурда жон ўлурсан,
Бадфикр фитнасидан дил тўла қон ўлурсан.*

*Гар тўғри сўз қилурсан, ул фаҳм эгри айлар,
Анга тушунтурурга дарди даҳон ўлурсан.*

Биз Ибрат ижодиётидаги ўзига хос ажиб бир тароватни кўриб ҳайратланамиз, бу ҳайрат учун бир дақиқа

кифоя қилади. Аммо шоир Ибратнинг бу ҳайратомуз воқеликни яратиш манбаи ижодий тажриба эканлигини тубандаги мисраларда ҳам кўриш мумкин:

*Гулдек юзингни, дилбарим,
Кўргани келдим соғиниб.
Сен шоҳи олам, ман гадо,
Кўргани келдим соғиниб.*

*Кел-кел мани ҳолим сўраб,
Эй, ошиқи ҳолим хароб.
Бўлди юрак-бағрим кабоб,
Кўргани келдим соғиниб.*

*Ишқингда, дилбар, зор-зор,
Йиғлаб юрибман, эй нигор,
Кел эй, букун кўзи хумор,
Кўргани келдим соғиниб...*

Мазкур сатрлар, Ибрат шеърояти ҳақида гап борганда, мумтоз шеъроятнинг турли жанрларидаги, хусусан, **мураббаъ** шаклидаги асарларига ҳам тўхташ зарурати борлигини кўрсатади.

Маълумки, мумтоз шеъроятимизда Бобораҳим Машраб хўб гўзал, ҳар жиҳатдан маъқул бўладиган мураббаъ яратган ижодкорлардандир. Унинг мураббаълари ғазаллари каби таъсирчан бўлиб, содда, самимий сатрлари равон ўқилади, ўқувчилар ёдида тез сақланиб қолади:

*... Нома битарман ул қора қоша,
Узоғлиғидин кўз тўлди ёша.
Ҳар дам урарман бошимни тоша,
Эй бод, еткур ёра саломим...*

*Қачон кўрарман ёрим юзини,
Қалам қошини, қора кўзини.*

*Дафтар этарман ҳар бир сўзини,
Эй бод, еткур ёра саломим.*³

Таъкидлаш лозимки, Ибрат бадий жиҳатдан етук мураббаълар яратишда Машраб ижодиётидан ҳам таъсирланганлигини сезамиз. Худди Машраб шеъриятидагидек, Ибратнинг лирик қаҳрамони ҳам маъшуқасини истайди, унинг васлига интилади, ошиқ маҳбубасининг кўйида, ҳижрон азобида куйинади, «ҳоли хароб, юракбағри кабоб бўлган ошиқ»нинг кўз ёшлари мураббаъга романтик руҳ бағишлайди. Шеърда муҳибнинг кечинмалари, висол йўлидаги интилиши, маҳбубага садоқати ва чин севгиси ҳаётӣ лавҳаларда ўз аксини топади.

Исҳоқхон Ибрат назмӣ ижодиётда **мухаммаслар** ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Шоир бу жанрга ижодӣ ёндашиб, уни мавзу жиҳатидан бойитишга ўз ҳиссасини қўша олган шоирдир. Ибрат мухаммаслари ўзининг ҳаётӣ мавзуи, халқ қўшиқлари каби содда ва самимийлиги, таъсирчанлиги билан ҳам китобхон қалбига тез кириб боради.

Мухаммас тузилиши жиҳатидан икки хил бўлиши мумкин. **Тахмис** (ғазалга боғланган мухаммас) ва **мустақил мухаммаслар**. Ибрат ижодида **мустақил мухаммаслар** муҳим ўрин тутди. Жанр имкониятларини кенгайтирган ҳолда ҳар бир банднинг бешинчи мисрасини такрорлаш эвазига таъсирчанликни кучайтирган. Бу шунчаки қайтариқ бўлмай, янги банднинг зарурий бир бўлагига айланади, унинг мазмуни билан уйғунлашиб, кучли таъкид ва таъсир вазифасини ўтайди:

*Наманган аҳлиға хўб ўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон авқот учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фоизи арзоқи инсоний вагон келди.*

Банднинг мазмунидан маълум бўлишича, ушбу мухаммас Қўқон-Наманган темир йўлининг қурилиб, ишга туширилиши муносабати билан ёзилган. Бунга қадар ушбу воқеа муносабати билан Ибрат «Туркистон вилоятининг газети»да икки мақола эълон қилган эди. Мақолаларнинг бирига шоир Тошкентда Худоёрхон ўғли Ибн Яминбек хонадонига келиши муносабати билан ёзилган манзума ҳам илова қилинган. Иккинчисида: «Ушбу 7 иблда Наманган оташароба йўли битиб, они очилганлигиға шукрона байрами бўлубдур. Шул кун соат бирға Хўқанд истансиясиға боёнлардан йиғилиб, Наманганга боратургон поездни кўб зийнатлар бериб, ул жойда дуо ва фотиҳалар қилиб, ул йўлнинг биносиға сабаб бўлган одамларни ҳам ҳақлариға дуо қилиб бўлуб, мазкур яса тулганни олиб келиб, сийр тортуб қўйган лентани кесиб, анинг устиға «Наманганға салом!» деб ёзган ёзувни вокзалға рўбарў қилиб, ул поездға Наманганға шукрона байрамға борадургон одамлар тушиб, алоҳида чиройлик қилган, устиға «Яхши соатда!» деб ёзган дарвозадин поезд ўтибди...», – дейилган.⁴

Мухаммасда ўз даври учун янгилик саналган темир йўлнинг кириб келиши жарангдор ва самимий сатрларда ўқувчи дилига кўчган. Наманган халқи учун темир йўлнинг кириб келишидан «жону жаҳон келди» дея қувонади шоир. Йўқ, шоир энди темир йўлни «жону жаҳон»дан ҳам устун қўяди, «бу халққа дон келди», йўқ, дон ҳам эмас, балки «нон келди» дея ўз фикридан қайтгандек бўлиб (мумтоз поэтикада **ружуъ** деб номланган санъатни қўллаб), келтирган ташбеҳ белгисини кучайтириш учун янги иборалар қўшади, шеърнинг таъсирчанлигини янада оширади. Темир йўл қурилишининг мадҳи кейинги бандларда янада кўкларга кўтарилади:

*Наманган аҳлиға бормоқ эди Хўқандга кўб меҳнат,
Ўтурса сарт ароба узра меҳнат устиға кулфат,*

*Ароба меҳнатидан бормоққа бўлмас эди журъат,
Бу дарёю ароба меҳнатидин айлабон узлат,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.*

Ушбу мухаммас ижтимоий-маданий ҳаётда рўй берган бу янгиликни қувонч билан кутиб олган қаҳрамоннинг кўтаринки кайфиятдаги монологи сифатида жаранглайди. Бандлар охиридаги «Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди» мисрасининг такрорланиши ўқувчининг ғашига тегмайди, аксинча, мухаммасдаги юқори кайфиятни ҳар сафар таъкидлаб, кучайтиради, асар ғоясининг суратини оширади.

Хуллас, Ибрат мухаммаслари жанр нуқтаи назаридан мумтоз анъаналарга суянган бўлса ҳам, мазмунан маданий ҳаётдаги янгиликлардан хабар беради, аҳолига ўша янгиликнинг аҳамиятини тушунтиради.

Ибратнинг ғазал, мураббаъ ва мухаммаслари халқ дили ва руҳига мос, шаклан гўзал, ғоят самимий, жонли, тасвирий воситалари ранг-баранг ҳамда табиий, сатрлари лўнда ва пишиқ, чертиб ва тежаб ишлатган сўзлари мисраларни нурлантиради, салмоғи ва қадрини оширади. Буларнинг барчаси мумтоз адабиётимиз анъаналарининг Исҳоқхон Ибрат ижодига ўтказган баракали таъсири туфайли дейиш мумкин.

**Муқаддас ТОЖИБОЕВА,
ЎзМУ докторанти.**

¹ Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2005.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 4-жилд. Т.: Фан, 1989. 125-б.

³ Машраб. Танланган асарлар. Т., 1978. 150–151-б.

⁴ Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2005. 149-б.

Табиий туйғуларнинг самимий ифодаси

Ўзбек насрининг забардаст вакили Шукур Холмирзаев, ҳаёт бўлганида, кўкламнинг аввалида етмиш ёшга тўлган бўларди. У адабиёт майдонига XX асрнинг эллигинчи йиллари адоғида кириб келди. Ижодининг дастлабки даврида ноқ ҳаётнинг ўзи биландиган жиҳатларини қаламга олди, шу боис тасвирда самимийликка, одамларни табиий ҳолича, руҳий оламидаги теранликлари билан тасвирлашга эришди.

Ш.Холмирзаев 1940 йилнинг 24 мартда Сурхондарёнинг Бойсун туманидаги Шаҳидлар гузарида дунёга келди. Отаси Файзулла Холмирза ўғли асли булунғурлик бўлиб, ташкилотчилик қобилиятига эгаллиги сабаб шўролар тузумининг дастлабки даврида анча юқори лавозимларни эгаллаган. Миллатнинг асл фарзандлари ёппасига қатағон қилинаётган 1938 йилда Усмон Юсуповнинг маслаҳати билан кўздан нарироққа – Бойсунга кетади. Ўша ерда туман газетасига муҳаррирлик қилади ва бўлажак адибнинг онасига уйланади. Лекин у, барибир, шўронинг қонли чангалидан қутула олмайди. Файзулла Холмирза ўғли 1940 йилнинг ўрталарида қамоққа олиниб, совуғи қаҳрли Магадан ўрмонларига юборилди, 1944 йилда инсон чидаши мумкин бўлмаган оғир шароитдан вафот этади. Бўлажак ёзувчининг онаси ҳам ғайратли, ишчан ва бирмунча маълумотли аёл эди. Шу боис у қатор йиллар туман миқёсидаги турли лавозимларда ишлаб келди.

Шукур Холмирзаев Бойсундаги ўрта мактабни тугатгач, 1958 йилда Миллий университетнинг филология факультетига ўқишга кириб, 1963 йилда би-

тирди. Шундан сўнг Тошкентдаги бир қатор нашриёт ва газета-журналлар таҳририятларида меҳнат қилди. Умрининг кейинги йигирма йилларида эркин ижод билан шуғулланган улкан носир Ш.Холмирзаев 2005 йилнинг 29 сентябрида вафот этди.

Улкан истеъдод, фавқуллодда кузатувчанлик, жаҳон адабиётининг сара намуналарини яхши билиш, халқ ҳаётига яқинлик ва уни ўзига хос идрок этиш салоҳияти туфайли Шукур Холмирзаев жуда эрта танилди. Унинг дастлабки китоблари университет талабаси эканлигида чоп этилди. Адиб «Оқ отли» деб аталувчи биринчи қиссаси биланоқ, ўқувчиларнинг эътиборини қозонди. «Тўлқинлар» қиссаси эса XX асрнинг машҳур носирларидан бири, ёш истеъдодлар ҳомийси Абдулла Қаҳҳорнинг таҳсинига сазовор бўлди.

Ш.Холмирзаев сермахсул ижодкор эди. Унинг «Оқ отли» (1962), «Тўлқинлар» (1963), «Ўн саккизга кирмаган ким бор» (1964), «Тақдир башорати» (1968), «Йўллар, йўлдошлар» (1973), «Юр, тоғларга кетамиз» (1976), «Чўлоқ турна» (1978), «Тупроқ кўчалар» (1978), «Қуш тили» (1982), «Қаҳрамоннинг сўнгги кунлари» (1984), «Тоғларга қор тушди» (1986), «Абдулла Наби ўғлининг сўнгги кунлари» (1983), «Эсиз, Эшниёз!» (1988) қиссалари ўқувчилар эътиборини қозонган.

Адибнинг «Сўнгги бекат» (1976), «Қил кўприк» (1984), «Йўловчи» (1987), «Олабўжи» (1993), «Динозавр» (1996) асарлари ўзбек романчилиги таррақиётида ўзига хос ўрин тутди.

Дастлабки ҳикояларидаёқ диалоглар орқали қаҳрамонлар руҳиятидаги тарангликни беришга моҳир эканлигини кўрсатган ёзувчи 1988 йилда ўзининг «Қора камар» пьесасини ёзди ва илк саҳна асари билан миллий драматургия ривожига янги даврни бошлаб берди. Юксак бадиий маҳорат ва шафқатсиз ҳаётий ҳақиқат сама-

раси ўлароқ вужудга келган бу асар Ҳамза номидаги давлат мукофотида сазовор бўлди. 1991 йилда адибга Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди.

Ш.Холмирзаев адабиётнинг назарий масалаларини билгани учун ўта долзарб мавзуларда битилган кўплаб илмий мақолалар муаллифи эди. Чақмоқдай ўткир ички назари туйғули инсон руҳияти пучмоқларидаги сезилмас ўзгаришларни ҳам англаш ва тасвирлай оладиган адиб замондашлари тўғрисида ўнлаб адабий эсселар яратди.

Ш. Холмирзаев, биринчи навбатда, ҳикоянавис сифатида тан олинган ёзувчи эди. Ўнлаб китобларга кирган юзлаб бадиий баркамол ҳикояларнинг муаллифи ҳақли равишда замонавий ўзбек новеллистикасининг етук вакили саналарди. Адибнинг ҳикоялари ўзбек новеллистикаси тараққиётининг янги босқичини ташкил этади. Ёзувчи бу жанрда инсон табиатига хос турфа руҳий изтироблару туйғулар товланишини бутун мураккаблиги билан кўрсата олган. Унинг «Ёввойи гул», «Баҳор ўтди», «Битиктош», «Яшил «Нива», «Озодлик», «Ўзбеклар» («Ўзбек характери»), «Табассум», «Шудринг тушган бедазор», «Хумор», «Булут тўсган ой» сингари ўнлаб бадиий баркамол ҳикоялари кичик адабий жанрнинг катта имкониятларга эгаллигини кўрсатади.

Ёзувчи барча битиклари каби ҳикояларида ҳам инсонни адабиёт учун бош муаммо деб билади ва одамнинг меҳнатини эмас, балки унинг рутбаси, тақдири, қисмати, туйғу ва изтиробларини акс эттиришга бирламчи эътибор қаратади. Ш.Холмирзаев ўзбек адабиётига тарашланмаган инсоннинг табиий образини олиб кирди. Инсон илк бор унинг асарларида китобдагидан, ҳатто, ҳаётдагидан ҳам бошқачароқ, ўзининг табиий феълу хўйига мувофиқ ифода этилди. Адиб тасвирга олинган инсонга эмас, балки унинг бадиий ифодасига ишлов бериш кераклигини англаган илк ижодкорлардан

бўлди. Шу боисдан унинг асарлари ўқувчи эътиборини тортди, адабиёттанувчиларни мушоҳадага чорлади. Ш.Холмирзаевнинг асарлари адабиётнинг майдонини кенгайтириб, ҳавосини тозартирди. Унинг битганлари пардозлардан, жимжимали бадиий безаклардан, руҳийнамо изоҳлару сунъий психологизмдан холи, бир қадар қуруқ ва эҳтироссиздай туюлади. Лекин тасвирдаги ана шу «қуруқ»лик ҳаётийлик ва табиийлик оғочининг барқ уриб ўсишига сабаб бўлган.

Шукур Холмирзаевнинг ҳар бир асари, айниқса, ҳикоялари инсонни ўзи ва атрофдагилар ҳақида ўйлашга, мулоҳаза юритишга ундайди. Улар саволларга жавоб бермайди, балки ўқувчи олдига маънавий-эстетик савол қўяди. Ушбу саволларга жавоб излаш асносида китобхон маънавияти камол топиб боради.

Бу жиҳатдан ёзувчининг «Ўзбеклар» ҳикояси алоҳида аҳамиятга эга. Ўрта мактабнинг еттинчи синфида ўрганилиши кўзда тутилган ушбу асарда китобхон ҳаётнинг бир хилда баҳолаш мумкин бўлмаган, чигал, тушунарсиз, муаммоли қирралари билан танишиши лозим бўлади. «Адабиёт» дарслигида «Ўзбеклар» тарзида аталган бу ҳикоя аслида «Ўзбек характери» деб номланган эди. Деярли барча тўпламларда шу ном билан берилган. Кейинчалик, биз билан бўлган бир суҳбатда Шукур ака ҳикоянинг номланиши рус адиби Алексей Толстойнинг «Рус характери» асарига ўхшаб қолгани учун дарсликка «Ўзбеклар» тарзида берилиши мақсадга мувофиқлигини айтганди.

«Ўзбеклар» ўсмирларни чигал инсоний муносабатлар билан юзма-юз қиладиган асардир. Ҳикоя ўз бадиий хусусиятлари билан ўқувчида турфа туйғулар кўзғайди. Миллатдошларнинг ғариб қисмати китобхон кўнглида оғриқ пайдо қилади, алам, изтироб уйғотади. Дарсликда берилган савол-топшириқлар ёрдамида таҳлил қилинса,

асарнинг шу жиҳатлари теранроқ очилади. Бунинг учун дарснинг мақсадлари тўғри белгилаб олиниши лозим бўлади. Бизнингча, мазкур дарснинг мақсадлари тубандагича белгиланса, маъқул бўлади:

а) **тарбиявий мақсад** – ўқувчиларда ўзбекларга хос эзгу маънавий қадрият ва миллий фазилатлардан ғурурланиш туйғусини уйғотиш;

б) **таълимий мақсад** – асар матни билан таништириш, ҳикоядаги образлар табиатини таҳлил қилиш;

в) **ривожлантирувчи мақсад** – ўсмирлар табиатида миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини шакллантириш.

«Ўзбеклар» ҳикоясини ўрганиш учун ажратилган уч соатнинг дастлабки икки соати асар матни билан танишишга бағишланади. Бунда дарсликдаги бир қадар қисқартирилган матндан кўра, ёзувчининг тўрт жилдлик ҳикоялар тўпламидаги матнни тўлиқ ўқиб бериш мақсадга мувофиқроқ бўлади. Қолган вақтда ўсмирлар ўқитувчи билан биргаликда матнни таҳлил қилишади.

Агар ўқитувчи ҳикоя матни билан бир соатда танишиб, қолган вақтни таҳлилга бағишлаш лозим, деб билса, дарсликдаги матннинг қизиқарли жойигача ўқигани, қолганини уйга топшириқ тарзида бергани маъқул. Тасвир йўсини оғирроқ бўлишига қарамай, асар сюжети қизиқ бўлгани сабабли ўқувчилар ҳикоянинг қолган қисмини уйда ўқиб чиқадилар. Масалан, матннинг бошидан 2–3 саҳифа ўқилиб, сўнг «*Шунда сиз тасаввур ҳам қилолмайдиган бир воқеа содир бўлди...*» деган жумла билан асарнинг биринчи қисми яқунлангани, сўнг «*Биз энди яккамохов бўлиб қолдик. Йўқ, сира кирмадим. Қандай қилиб кирман! Бу ёғизга қулоқ солинг...*» жумласигача ўқилиб, орадаги ва кейинги асосий лавҳалар қолдириб кетилгани маъқул. Ўқитувчи ҳикояни ўзи ўқиши, асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракати, сўзлари, атрофидаги одамлар ва муҳитга муносабати ифодаси

орқали уларнинг ички дунёси, қизиқишлари, дунёқараши намоён бўлаётган ўринларга ўсмирлар эътиборини тортиши жоиз. Шунда ўқувчилар асарни идрок этиш ва уни таҳлил қилишга руҳан тайёрлана борадилар.

Асарда барча тимсолларнинг, айниқса, ҳикоячи Эргашнинг ҳар бир гапи, хатти-ҳаракати жиддий руҳий асосга эгалиги кўрсатилган. Шу боис жўнгина туюлган тасвир замирида миллатнинг ҳаёт ёки ҳиссиёт тарзидаги кутилмаган бир жиҳати намоён бўлаверади. Чунончи, Эргашнинг ҳашарга боришган биринчи кундаги визуал «экскурсия»си, яъни атрофига шунчаки кўз ташлаши асносида бу ердаги кишиларнинг яшаш даражаси бир қадар ойдинлашади. Бу ҳол асарда алоҳида таъкид билан эмас, балки шунчаки, йўл-йўлакай енгил бир чизги билан ифода этилади: *«Шунда қарасам, ҳалиги кулба... одам яшайдиган уйча экан. Мен, билмадим, уни бостирма деб ўйлабмидим, ҳайрон қолдим. Кичкина деразаси бор»*. Агар ўсмирлар эътибори узоқ бир қишлоқдан келган талаба кулба деб ўйлаган бинонинг аслида «одам яшайдиган уйча экан»лиги таъкидланаётгани замирида нима борлигига қаратилмаса, ҳикоя моҳияти англашилмаслиги мумкин.

Ёзувчи сюжет ривожини давомидида тасвирга бевосита аралашмайди, қайси персонажнинг нимани ўйлаб, нимадан нима учун таъсирланганини тушунтириб ўтирмайди. Лекин қаҳрамонларнинг ўзаро мулоқотлари, ўйлари тасвирини шундай берадики, эътибор қилган ўқувчи ҳар бир персонажнинг табиатига хос жиҳатларни беҳато англайди. Бу жиҳатдан Эргашнинг ҳашарга келган биринчи кунини ўрмак тўқиётган аёл билан суҳбати тасвири диққатга сазовордир:

– *Ҳа, раҳмат. Жуда-а яхши жойлашдик... Шу уйда яшайсизларми?*

– *Ҳа. – деди у. – Хўжайин молга кетган.*

«Молга кетган!»

– Мол ҳам боқасизларми? – дедим.

– Ҳа, колхоз бир отар бериб қўйган.

«Бир отар!» О, Тошкентда бу сўзларни эшитмай-сиз-да, меҳрибоним. Ана шундай қилиб, буларга бирдан кўнглим илиди.

– Эчкими, қўйми? – дедим.

– Аралаш.

Қарасам, уйчанинг нариги томонида узун қўра бор. Тевараги шох-шабба билан ўралган. Секиин ўтдим. Қий ҳиди... Ҳа-ҳа-ҳа! Қўранинг эрганагидан қарадим: етмиш-саксон майда мол сиғаркан... Мен нимагадир бу ерларда ҳам одамлар фақат пахтани билади, деб ўйлардим. Энди денг, мол туфайли пахтаям кўзимга юз чандон яхши кўриниб кетди.

Ўқувчилар эътибори аёлнинг «молга кетган», «бир отар» тарзида сўзлаши Эргашга ёқимли туюлгани уй бекасидан: «Эчкими, қўйми?» – деб сўраши, қўрага қараб, унга етмиш-саксон мол сиғишини чамалаганига қаратилиши керак. Шунда асли Сурхондарё томонлардан бўлган бу йигитнинг ўзларига ўхшаб яшайдиган кишиларга «кўнгли илиган»лиги сабаби тушунарли бўлади. Туғилган юртидан узоқдаги одам ўз жойига ўхшаб кетадиган, уни эсга соладиган ҳар қандай нарсани ўзига яқин олади.

Ҳикоядаги ҳар бир персонажга хос сўзлаш оҳанги ва алоҳида тил берилгани асарнинг ютуғини таъминлаган асосий омилдир. Чунончи, Ўрмон аёл билан қилган суҳбатидаги илк сўзлари биланоқ табиатидаги асосий хусусиятларини намоён этади. Агар Эргаш уйчадагиларнинг ҳаёт йўсини, турмуш тарзи билан қизиқса, Ўрмон бир килограмм пахтага қанча пул олишларини аниқлашга уринади. Аёлнинг жавоби эса, унинг табиатидаги чинакам ўзбек аёлларига хос қирраларни ёрқин

очади. Матн устида ишлаш жараёнида шу жиҳатларга алоҳида эътибор бериш асар моҳиятини англаш имконини кенгайтиради:

– Энди, териш керак-да! – деди Ўрмон ака. – Ҳа, пахтанинг килограмми неча тийиндан?

– Шу, ўн тийинми, беш тийинми, мен кўпам фарқи-га бормаيمان.

– Э! Ундай бўлмаса керак! – деди Ўрмон ака. Кейин кулди. – Язнамиз билсалар керак?

– Ҳа. У киши биладилар.

Сиртдан қараганда ҳеч қандай бадиий юк ташиманганга ўхшаб кўринадиган бу тасвир Ўрмоннинг пишиқ-пухта, фойда чиқариш мумкин бўлган вазиятни ҳисобга оладиган манфаатпараст йигитлигини кўрсатади. Аёлнинг эса, кўпчилик ўзбек аёллари сингари бутун ихтиёрини эрига бериб, унинг измидан чиқмай яшашга кўниккани, хўжайинини барча нарсадан хабардор санагани боис ҳисоб-китоб ишларига унчалар ҳафсала қилмаслиги англашилади. Агар ўсмирлар диққати асардаги шу хил тағмаъноларга тортилмаса, ҳикоянинг таъсир кучи йўққа чиқиши мумкин.

Ёзувчи кам сўз билан кўп нарса ифодалашга интилади. Шунинг учун ҳам талабалар пахтага чиққан биринчи кун ҳаво қандайлиги, атроф қанақа эканлигини алоҳида батафсил тасвирлаб ўтирмай, Эргашнинг назари билан чизиб қўя қолади. Кеч кузнинг қуввати сўниб бораётган қуёши, ўқишдан узилиб пахта теримига чиққан талабалар кайфияти ёш йигит назари билан холис кўрсатилади: *«Кун чиқиб, уям сарғайиб нур сочяпти. Биз этакларни бўйинга илиб, худди ошалолга* кетаётган подачидай боряпмиз. Э, дўстим, менга мана шундай кун зарда бериб чиқаётганда намхуш сўқмоқлардан юриш ҳам ёқади-да!*

* Подачиларнинг иш ҳақи ўрнига оладиган егуликлар, ошҳалол

Тепангда чуғурчиқлар ўйнайди. Оёгингга ҳўл япроқлар ўралашади. Унда-бунда хирмон жойлардан буғ кўтарилади. Кўрганмисиз? Ғўзанинг қавачоғи ёнишга маҳтал бўлади. Узоқ вақт уюлиб ётса, тутун ҳам чиқиб кетади».

Ўқувчилар эътибори ҳикояда ўзбек қишлоғи манзарасининг ғоят ҳаққоний кўрсатилиши шунчаки овул тасвирини бериш учунгина келтирилмай, уларнинг зиммасига салмоқли бадиий юк ҳам ортилганига қаратилиши зарур. Ўзбек қишлоқларининг ғариб манзарасини чизиш орқали ана шундай тубан шароит яшаётган кишиларнинг ички дунёлари бой, маънавий қиёфалари гўзал эканини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Айни вақтда, асар қаҳрамони Эргашнинг табиатига хос жиҳатлар тўлароқ очилади. Муаллиф қишлоқнинг кишиларга тушунарсиз, ҳатто жирканч кўринадиган манзараларини шундай бир самимият билан тасвирлайдики, ундаги меҳр ўқувчиларга ҳам юқади: «Ҳар жой-ҳар жойда митти-митти шийпончалар кўққайиб турарди. Ери зах, деворлари қабариб кетган, атрофида тупроқ ўйнаб ётар, унда сичқон-каламушларнинг излари кўп эди. Биз гоҳо ўшандай кулбачаларга кириб дам олардик.

Мен, мен ўзим ўшанақа жойларда изғишни яхши кўрардим. Шундай шийпончаларнинг яқинидан, албатта, бирон ариқ ўтган бўлар, унинг қирғоқларидан қамишлар ғовлаб кўтарилган, қамишлар ичида турфа тиканлар қизил, сариқ бўлиб гуллаган, ўшаларнинг ҳам ёлғиз томошачиси биз эдик». Ушбу тасвирлардан кўриниб турибдики, Эргаш – тоза туйғулар эгаси бўлган романтик табиатли йигит.

Ш.Холмирзаевнинг ҳикояларида гўё асосий эътибор табиат тасвирига қаратилгандай туюлса-да, аслида диққат марказида ҳамиша инсон туради. «Ўзбеклар»да ҳам адиб услубига хос шу жиҳат намоён бўлади. Ёзувчи ўйчан, хаёлпараст Эргашнинг нигоҳи билан пахтазор

олдидаги кулбачаларда яшаётган одамларнинг ҳаёти, ҳаётидан ҳам кўра руҳияти, туйғулари, сезим ва кечинмаларини беришга интилади. Лекин ёзувчининг ўзи тасвирга аралашмайди.

Ёзувчи ғарибгина кулбачада амал-тақал кун кечираётган Ботир чўпон, унинг аёли ва ўғилчаси ҳаётини билвосита кўрсатади. Аммо ўша воситали тасвир асносидаёқ бу персонажларнинг оғир турмуши ва сабр-қаноатга тўла бой ички олами ёрқин намоён бўлади: *«Шу ерга келиб жойлашгандан бери ҳалиги аёл билан эрининг яшаш шароити, ётиш-туришини ҳам кўриб турардим: аёл тонг отмасдан уйғонарди: сигир соғади, эрини кузатади, кейин ўрмак тўқийди... Кун кўтарилаверганда, ариқнинг у бетидаги пахтазорга тушади: кечгача бир қопни тикка қилиб қўяди. Кечаси ҳам алламаҳалгача уларнинг кулбасидаги ёлғиз деразадан ариқ бўйига нур тушиб туради»*. Ўқувчилар юқоридаги тасвирдан келиб чиқадиган маънога эътибор қилишлари лозим. Ёзувчи бирор ўринда Ботир чўпон ва унинг уйдагилар тинимсиз ишлашяпти, оғир меҳнат қилишяпти, шунга қарамай, қийналиб яшашяпти демайди. Аммо матнни бир озгина синчиклаб ўқиш ўз-ўзидан шундай хулосага олиб келади.

Ҳикояда Эргаш тимсолига залворли бадиий вазифа юкланган. У ҳам бадиий вазият яратиш, ҳам персонажлар руҳиятини англатиш, ҳам тасвирга муносабат уйғотишга хизмат қилади. Ёзувчи Ботир чўпон, унинг аёли, ўғли Абдуқодирларнинг турли шароитдаги руҳий ҳолатлари, маънавий сифатларини кўрсатиш орқали ўзбек миллатига хос энг эзгу хусусиятларни акс эттиради. Ш.Холмирзаев бирор ҳаётий ҳолатни шунчаки кўрсатмайди. Балки ҳар бир тасвир, албатта, бирор ҳаётий-эстетик маъно ташийди. Чунончи, ўзбекларнинг меҳмондўстлиги ифода этилган биргина жумладан чиқадиган маъно жуда теран. Ўқувчи меҳмонни ҳурмат қилган, ундан борини аямай-

диган ўзбек, биринчи навбатда, ўзини ҳурмат қилишига эътибор қаратади. Негаки, асарда меҳмондўстлик шунчаки миллий руҳият патологияси эмас, балки ўзбекнинг ўз шаънини баланд тутиши, шу уйга кирган одамнинг рози бўлиб кетишини исташи натижаси экани акс эттирилади. Ш.Холмирзаев ўзбекнинг табиатини жуда чуқур ҳис қилади, миллат аҳли кўнглининг энг тўрида яшири-ниб ётган нозик сезимларни ёруғликка олиб чиқади. Бу ҳол қуйидаги парчада яққол кўринади: *«Камбағаллигини яширади. Қизиқ-а? Ҳолбуки, камбағал одам ўз ҳолатига кўниккан бўлади. Яширмайди. Бизникилар негадир... Худди жуда бой эди-ю, бирдан камбағал бўлиб қолгандай: шунинг учун ўкинч билан бунини яширишга интилаётгандай туюлади менга... Балки бошқа бизнинг ақлимиз етмайдиган сабаблар бордир?»* Ҳикоянинг айна ўринларни англаб етиш ғоят муҳим.

«Ўзбеклар» шунчаки ўқиб роҳатланадиган асар эмас. Ҳикоя матни билан ишлаш, унинг ҳар бир сўзи, имо-ишораси устида ўйланиш, яширин маъноларни очишга уриниш керак бўлади. Шундагина кутилган таълимий-эстетик натижага эришилади.

Ўқувчилар ўзбекнинг ўз камбағаллигидан уяли-ши, номус қилиши сабаби борасида ўйлаб кўришса, бой яшайдиган кишилар назарида, камбағаллик мисли кўрилмаган иснод, ҳақорат ҳисобланишини англаб ети-шади. Бунинг учун ўқувчиларга «Алпомиш» достонидаги «Камбағали қирқ минг гала ҳайдаган», – деган тасвир эслатиб қўйилса, миллатнинг тўқислиги, бадавлатли-ги қанчалар теран илдизга эгалиги янада аён бўлади. Ўзбек – ғурурли, ориятли халқ. Камбағаллик эса ғурурни букиб, ориятни поймол этиши мумкин бўлган ҳолат. Шу боис ўзбек ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ камбағалликдан кўрқади. Уни иллат ҳисоблайди ва шундай ҳолга туш-масликка интилади.

Ш.Холмирзаев ҳикояда ўзбекнинг меҳмонни кутиб олишдаги пой-патаклигини кўрсатишдан ташқари, унинг тийнатидаги асл одамсеварлик, бағрикенглик, меҳрибонлик сингари жиҳатларнинг намоён бўлиш йўсинига ҳам алоҳида урғу беради. Чунончи, Эргашнинг ёшгина умри давомида чиқарган хулосаси сифатида янграйдиган: *«Бечора ўзбекни биласиз-ку, ўзи емасдан меҳмонга тутади...»* қабилидаги қарашда ўзга персонажларнинг ҳам қалбидан кечган бир олам ҳис-туйғулар жамланган. Ҳикоячининг айна хулосаси унинг ўз ҳаётида рўй берган воқеа асосида исботини топади. Буни ёзувчи эсда қоладиган қилиб акс эттирган: *«Кечга томон яна уйни супуриб бўлиб, айвон устуни тагида чўнқайиб ўтиргандим. Абдуқодир ярим палла тарвузни кўтариб, пишнаб чиқиб кела бошлади.*

Ўзи битта тарвуз олиб тушишган эди...

– *Сизга. Енг – деди. – Отам бердилар. Опам есин дедилар... Кейин кечқурун уйга кирар экансиз.*

– *Емайман. Раҳмат. Қорним тўқ,– дедим.*

– *Йўқ. Ейсиз! – деди у мен билан уришадигандай. – Сиз касал. Бу тарвуз яхши экан.*

– *Емайман.*

Абдуқодир турди-турди-да, тарвузни шартта ерга қўйиб, чопиб тушиб кетди.» Ушбу парчадан қўли очиклик, меҳрибонлик ўзбекнинг қонида борлиги кўринади. Ҳатто, бола Абдуқодир ҳам ёрдамга муҳтож одамнинг ёнидан бепарво ўтиб кетолмайди. Лекин ўзбек бировга яхшилик қилаётганидан, яъни кимнингдир унга муҳтож эканидан хижолат ҳам чекади. Шу боис ўзбек яхшилигини ширин мулозаматлар воситасида эмас, балки бир қадар тўпорилик, жиндай қўполлик билан қилади. Абдуқодирнинг туриб-туриб, шартта кетиб қолиши шуни кўрсатади. Чунки ўзбек яхшиликнинг писандага, миннатга ўхшаб қолишидан чўчийди.

«Ўзбеклар» ҳикоясининг ҳаётини қуввати ҳам, тасвир қудрати ҳам шундаки, ёзувчи миллатни ёппа улуғлаш, ҳар битта ўзбекни фаришта қиёфасида кўрсатиш йўлидан бормайди. У ҳаётни ҳам, одамларни ҳам бўлгани ёхуд бўлиши мумкинлигидай акс эттиради. Бу ҳол асарнинг ҳаётини оширади. Чунончи, камбағалдан ҳам камбағалроқ ўзбек Ботир чўпон сўнгги бурда нонини бировлар билан бўлишса, Ўрмон, Азимжон ва Мирзағолиб каби ўзбеклар бир ночор оиланинг оғзидагисига човут солишдан уялишмайди. Бунинг устига, улар кўпчилик, улар гапдон, улар киришимли, улар сур, уялиб ўтиришмайди. Бу ҳолатлар ўқувчилар томонидан туйиб олинмаса, ҳикоя ўқувчиларнинг на ақли ва на қалбига таъсир кўрсатади. Ўша ҳолатлар қандай лавҳалар воситасида берилганига диққат қаратиш асарни тушуниш ва таҳлил қилишда жуда аҳамиятлидир: *«Тўрт киши зўрға сиғадиган хона эди. Бурчакда ғиштин печ. Оқланган. Лекин чойнинг доғи, ёғ тўкилган. Ерга икки қават палос солинган. Тўрда бир тахмон юк. Энсиз-энсиз кўрпачалар солинган. Тиқилишиб ўрнашдик.*

Ботир чўпон илжайиб, қувониб дастурхон ёзди. Қўш-қўш ёпган нон қўйди. Бир тақсимча оқ қандни сочиб ташлади. Кейин икки ҳовуч жийда билан майиз ҳам сочди. Кейин каттакон хум чойнакка кўк чой дамлади». Ўқувчилар дастурхоннинг камбағаллиги билан мезбоннинг самимий қувончи ўртасидаги қарама-қаршилиқни сезишлари керак. Чин ўзбек меҳмондан қувонади. Чунки у ҳамиша жамоа билан яшашга, одамлар ичида бўлишга ўрганган. У элдан ташқарида яшай олмайди. Шунинг учун ўзбек элдан чиқиб қолишдан кўрқади. Шу боис ўзбек ўзида бўлганидан ҳам кўра элида бўлганига қувона олади. Ўзбекнинг бир-биридан ўзишга интилиши замирида ҳам боболардан ўтган ўша руҳ ётибди.

Дунёнинг қизиғи ва ўзига хос адолати шундаки, Ботир чўпон каби одамлар Ўрмон, Азимжон, Мирзағолиб синга-

ри емакхўр ва мунофиқларни яхши кўришади, яқин олишади. Қиёфасини ўзгартира оладиган бундай кимсаларни ўзлариники деб билишади. Эргашга ўхшаб уларни аяган, камбағалга зарар бўлмасин деб, емакдан ўзини тортган кишиларни бегона ҳисоблайди. Чунки бундай кимсалар бировнинг уйига сабаб-бесабаб киравериш маъқул эмас деб билишади. Ўзбекнинг руҳияти эса муносабатларда ҳисоб-китоб бўлмаслигини тақозо этади. Чунки эшиги очилмаган, ундан бегона одам кириб чиқмаган уй қутсиз бўлиб, унга барака доримайди, деб саналади. Ўзбекнинг ҳисобича, меҳмон ризқи билан келади. Демак, бировни-кига киришни истамаган одам ўз-ўзидан ўшаникига ризқ киришини ҳам хоҳламаган бўлиб чиқади. Қизиғи шундаки, Ботир чўпон ва унинг оиласини ҳаммадан яхши кўрган, ҳамиша уларни аямоққа интилган Эргаш чўпон оиласи-дагиларнинг назарида энг бегона, энг калондимоғ, энг каттазанг кимса эди. Ҳолбуки, Эргаш уларни тушунган, аяган, чинакамига яхши кўрган ягона киши эди.

Эргаш бошқаларга ўхшамаган тарзда мулоҳазали, ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ҳисобга оладиган йигит бўлгани учун ҳам унинг: *«Мен... қандай ўтирганимни билмас эдим. Касалликдан тузалмаганим, инжиқлик ҳам сабабдир... Лекин бир бурда нон ейишга истиҳола қилардим. Бу оила – камбағал оила эди»*,– тарзидаги мулоҳазаларида самимият, чинлик бор. Ўзбек бўла туриб, уларни яхши кўра туриб, қабул қилинганидан ўзгача йўл тутгани, уларни камбағал билиб, дастурхонидан тортинмагани учун Эргашни Ботир чўпон оиласи ўзиники сифатида қабул қила олмайди. Ўзбек руҳиятидаги ўзига хос қирра айна шу ўринда яққол намоён бўлади. Шунинг учун ҳам унга чўпоннинг аёли муносабати акс этган: *«Аёл мени кузатиб турган экан.*

– Шу укамиз ҳеч нарса татимади-да, – деб қолди. Ё бизни писанд қилмаяптиларми?» тарзидаги тасвир-

да чиндан ҳам Эргашда ўзбекка ёқмайдиган, биз ҳазм этолмайдиган сифат борлиги кўринади. Бизнинг миллат бу қадар майда ҳисоб-китоб билан шуғулланмайди ва шундай қилганларни ёмон кўради. Шу боис Эргаш чўпонларни аяб, уникида ейилаётган ҳар тишлам нонни ҳисобга олгани сари у уй эгалари кўзига шунчалик ёмон кўринаверади. Айни вақтда, чўпоннинг камбағаллигини ҳеч бир аямай, уларнинг меҳмоннавозлигини суиистеъ-мол қилган йигитлар уй эгаларининг эҳтиромига сазовор бўлади. Бу ўзбек мантиғига мувофиқ келадиган, чин ўзбекча тутумдир. Бу ҳолнинг тўғри-нотўғрилиги, яхши-ёмонлиги эса мутлақо бошқа масала.

Эргаш шундай одамки, ҳаммани тушунмоқчи, ҳар бир кишининг хатти-ҳаракатидан яхшилик топмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам у курсдошларининг деярли ҳар куни Ботир чўпонлар оиласининг насибасига шерик бўлиб, уларнинг усиз ҳам енгил бўлмаган тирикчилигини янада оғирлаштираётганини бирор йўл билан оқламоқчи бўлгани: «*Масаланинг бошқа томони ҳам бор: биз ўзимиз ҳам қорнимиз тўйиб яшамасдик. Биттаси ярим кило қанд обкелган бўлса, бошқа биттаси ўғирларди, бировнинг косасидаги гўштни биров... Айтишга тил бормайди*» гапида намоён бўлади. Миллат битта, лекин турли одамларнинг маънавий олами тамомила хилма-хил. Ҳатто, айтиш мумкинки, қарама-қарши. Бир томонда миллатнинг бўлажак зиёлилари, яъни миллат маънавия-тининг яратувчилари бир-бирининг нарсасини ўғирлайди. Айни вақтда кечасию кундузи ишласа-да, ўта ночор яшаётган оддий чўпон топганини мутлақо бегона, деярли та-нимаган одамлар билан ҳеч бир малолланмай бўлишади.

Эргашнинг табиатидаги ортиқча сиполик, муноса-батни аниқ ҳисоб-китоб асосига қуриш уни Ботир чўпон ва унинг оиласидан узоқлаштиради. Маълумки, Эргаш раҳмдил ва ҳалол одам сифатида чўпонга яхшилик

истайди. Шунинг учун ҳам: *«Шу-шу буларнинг уйига қайта кирмадим. Чўпон гапиради, хотини айтади, ўғли чақиради. «Хўп» дейман. Пайсалга соламан»* тасвирида асар қаҳрамони табиатига хос хусусият тўғри кўрсатилган. Одамни аяйдиган бир киши сифатида унинг: *«Уларнинг кулбасига кун ора кириб чиқадиган, дастурхонини қуритадиган болалар кўзимга ёмон кўриниб қолди. Аста-секин улар билан ҳам ҳамдардликни уза бошладим»*, – тарзидаги иқрорини англаш мумкин. Дарҳақиқат, бир ёки иккита эмас, деярли барча курсдошлари билан ёвлашиб қолиш Эргашнинг тамомила ўзгача маънавий ўлчовлар асосида яшашини кўрсатади. Ҳикоянинг шу ўринлари кўпчилик ўз-ўзидан эзгулик ижодкори бўлавермаслиги, эзгу шахсгина эзгу ишлар қилишга қодир эканини англатади.

Асарда талаба йигитлардаги суқатойлик, кўзи очлик, омонатга хиёнат қилиш, инсонлик шаънини баланд тутмаслик сингари иллатлар фақат шахсий нуқсонларгина бўлиб қолмай, уларнинг ўзига яраша ижтимоий асослари ҳам борлигига эътибор қаратилади: *«Сурункасига ёмғир қуя бошлади. Икки кун овқатсиз қолдик. Шундоқ ҳам кўп болалар қарздор бўлишган эди.*

Аста-секин элчиларимиз қишлоқ кўчаларида изғийдиган одат чиқаришди: кечаси бир маҳалда ўнталаб, ўн бешталаб қовун-тарвуз кўтариб келишади.

Эртаси штабда жанжал: кимдир ҳовлисига ўғри тушганини айтиб шикоят қилиб келган...

Ана, ўғрилиқкаям ўргана бошладик» сингари тасвирларда ўғрилиқ, бировнинг ҳақидан ҳазар қилмаслик каби иллатларнинг ижтимоий илдизлари ишонарли кўрсатилган. Ёзувчи йўқчилик одамни бузиб, уни одамийликдан йироқлаштиришини холис ва таъсирчан тасвирлайди. Қадри топталган одамлардан олижаноблигу фидойилик кутиш бўридан сут талаб этиш каби бефойда машғулот экани англашилади.

Ҳашарчиларнинг Ботир чўпон отаридан чиқиб кетган қўйларни қайтариш баҳонасида қўзилардан бирини сўйиб ейишлари лавҳаси таҳлили мобайнида тубанлашган инсон ўзига яхшилик қилган кишигада ёмонлик қайтариши мумкинлиги пайқаб олинади. Бу лавҳа Эргашнинг қанчалик покиза, ҳаромдан ҳазар қиладиган йигит эканини кўрсатиш учунгина киритилмаган. Балки унда қулга айлантирилган беқадр одам юксак маънавий сифатлардан маҳрум бўлиб, нафсидан ўзга Илоҳи бўлмайдиган даражага тушиши мумкинлиги акс эттирилган.

Ҳикоячи йигитнинг ўша ҳолатдаги руҳияти асарда жуда гўзал тасвир этилган. Унинг нима учун эканини билмаса-да, зимзиё тунда қайгадир кетиб бораётганидан, қандайдир бир сирли ишга қўшилганидан хурсандлиги Эргаш табиатидаги романтик кайфиятни кўрсатади. Курсдошларининг нияти жирканчилигини билгандан сўнг Эргаш тушган ҳолат ҳикояда улкан маҳорат билан кўрсатилган. Ёзувчининг усталлиги шундаки, у диалоглар орқали ҳар икки томоннинг нуқтаи назарини холис беради. Бу гап-сўзлардан хулосани ўқувчининг ўзи чиқариши, бир-бирига зид томонларнинг бирига унинг ўзи ўтиши керак бўлади. Адиб шундай ночор ҳолатга тушиб қолган талабаларни айбламайди. Лекин... асл одам ҳар қандай шароитда ҳам имонига хиёнат қилмасликка куч топишини Эргашнинг тутуми мисолида кўрсатади. Ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати шундаки, ҳақ одам кўпинча ожиз ва ночор ҳолатга тушади. Чунки бундай одам ўзгаларнида тушуниш ва туйишга мойил бўлади. Бу ҳол ҳикояда Эргаш билан курсдошларининг баҳси воситасида жуда таъсирли берилган: *«Колхоз... Падарига лаънат! Бизни очдан ўлдиради! Ботир ҳам бир қўзидан айрилса, очдан ўладиган кимса эмас!*

– Ахир инсофларинг...

Шу иш билан бу йигитлар тарбияланиб қолармиди? Йўқ! Мен ўшанда фақат нафратланар, ночорликдан

фиғон чекар эдим». Ўқувчилар юксак туйғулар эгаси бўлган олижаноб одам тушган қалтис вазиятни илғаб олишлари катта аҳамиятга эга. Раҳмдил, ҳақгўй ва покиза Эргашнинг ночорлиги ҳам, эгриқўл талабаларнинг очлиги ҳам чин. Баҳслашаётган икки томон ҳам ҳақлиги, лекин улардан фақат бирининг тутумигина ҳалол эканини белгилаш лозимлиги туфайли ўсмирлар олам ҳодисалари ўта мураккаб ва унга баҳо бериш мушкул эканлигини пайқаб етадилар. Бу ҳол уларнинг маънавий оламида ўсиш бўлишига олиб келади.

Эргашнинг шахсиятига хос инсоф, холислик шу даражадаки, Ботир чўпоннинг кўзисини сўйиб еган ўртоқларидан нафратлангани ҳолда уларни тушунишга ҳам уринади: *«Бундан ташқари, англаб олмаган эсам-да, бу йигитлар тўқликка шўхлик қилмаётганларини ҳам тушуниб турардимки, гарчи бу ҳол уларни оқлашга тирноқча асос бўлмаса ҳам, кўнглимга тасалли, ўз-ўзини алдаш дейсизми – шуларнинг бири эди.*

Хуллас, мен ўша кўзининг гўштидан бир бўлак емаган эсам-да, барибир ўғрилиққа шерик эдим». Сўнги жумлада йигитга хос баланд ахлоқий сифатлар намоён бўлган. У, гарчи бу ёвузликларга қўшилмаган бўлса-да, ўзини ўртоқларидан яхшироқ деб билмайди.

Ўқувчилар Эргаш шерикларидан жирканиши керак эди деб ўйлашади, ёзувчи эса унинг курсдошларидан баттарроқ қийналганини тасвирлайди. Ўқувчилар шу ҳолатлар акс этган ўринларга диққат қилсаларгина ҳикоянинг моҳиятини англашлари мумкин бўлади: *«Нуқул йиғлагим келади, укағар. Ботир акага, аёлига ачинардим. Кейин йигитларимизгаям ачиндим... Ҳа!»* Мана шу иқрор ўқувчиларни гўё боши берк кўчага олиб киргандай бўлади. Улар ғоят чигал ҳаётий вазиятга тушиб қолган одамларга баҳо беришлари, уларнинг бирини ёқлаб, бошқасини айблашлари керак бўлади. Агар

ўқувчилар шундай ҳолатга туширилса, дарсдан кузатилган мақсадга етилган бўлади. Негаки, ҳикояни ўқиш натижасида ўқувчиларда нуқтаи назар, у ёки бу ҳодисага нисбатан ахлоқий муносабат, одам хатти-ҳаракатини баҳолаш кўникмаси шакллантиришга эришилади.

Ҳикояда Эргаш тилидан одамга баҳо бериш борасидаги бирёқламаликка муносабат билдирилади: *«Сиз ёзувчилар инжиқ одамсизлар. Яхши одам деганда, албатта, сутдек оқ, мусичадек беозор одамни тушунасизлар. Ҳолбуки, унақалар ҳаётда йўқ: ундайлар, менимча, ғоя... холос»*. Ўқитувчи Эргашнинг гаплари тўғрилигини, ҳаётда одамларни, уларнинг яхши-ёмон тутумларини баҳолашдай мураккаб иш йўқлигини ўқувчиларига теран ҳис эттириши, бунинг учун уларга ўз яқинларининг хатти-ҳаракатларини баҳолаш вазифасини юклаши яхши самара беради.

Ҳаётнинг мураккаблиги шундаки, баъзан ташқаридан асл айбдорлар айбсиз, виждонли, инсофли, ҳалол, айби йўқ киши эса айбдор кўриниши мумкин. Бу ҳол ҳикояда ўғирланган қўзи воқеасидан кейин ҳам Ўрмон, Азимжон, Мирзағолиб ва уларнинг шериклари ҳеч бир уялиб, виждонлари қийналиб ўтирмай, Ботир чўпоннинг уйларига бораверишлари, тап тортмай, уларнинг қўли очиклигидан фойдаланаверишлари тасвири берилган ўринларда яққол намоён бўлади. Бу ҳол асарда Эргашнинг нигоҳи орқали шундай тасвирланади: *«Энди, бизнинг қадрдонлар: Ўрмонжон ака, Азимжон ака, Мирзағолиб, тағин уларнинг сафдошлари – бари сал совуқ ўтди дегунча, ё вақтида бак қайнамаса, Ботир чўпоннинг кулбасига кириб тиқилиб олишарди.*

Чўпон билан хотини эса... хурсанд!» Ўқувчилар бундай тасвирлардан хулоса чиқаришга шошилмасликлари керак. Чунки улар ё барча ҳашарчиларни ёки дўст билан душманни фарқлай олмайдиган Ботир чўпон ва унинг

аёлини қоралашлари мумкин. Гап кимни қоралаб, кимни ёқлашда эмас, балки шу ҳаётӣй вазиятга тушиб қолган одамларни туйишда. Уларни ҳаракатлантирган, шу тарздаги тутумга келишга мажбур этган омилларни пайқай олишда. Чунки ўқувчи қоралагани ёки ёқлагани билан асар воқеалари ривожига таъсир кўрсатиб бўлмайди. Гап бадий асардаги қаҳрамонларнинг ҳаётӣй тутумини таҳлил эта туриб, ўқувчининг ўз нуқтаи назарини қарор топтиришда. Ўқитувчи бутун эътиборини ана шу вазиятнинг тўғри белгилаб олинишига қаратиши жоиздир.

Асарда Эргаш тушиб қолган ғалати вазият жуда нозик тасвирланган. Чунки биргина у курсдошларининг қилмишини ҳам, чўпон оиласидагиларнинг бағри кенглигини ҳам тўғри баҳолай олади. Айни вақтда, ҳалол бўлгани, виждонли экани боис биргина у Ботир чўпоннинг уйига киролмайди, унинг дастурхонидан тотинолмайди. Чунки у ўртоқларининг бу одамга қилган хиёнатларини билади, бундан уялади, қийналади. Бутун даҳшат шундаки, жирканч ишни қилганлар уялишмайди ҳам, қийналишмайди ҳам.

Асар воқеалари кейинчалик янада кутилмаган йўналишда ривожланади. Азбаройи ўз манфаатлари йўлида чўпондан инсофсизларча фойдаланиб юрган йигитлардан Ботир чўпон хурсанд, унинг оиласини чин дилдан яхши кўрган, яхши кўргани учун ҳам аяган ва ҳеч қачон уларга зарар келтирмаган биргина Эргашдан норози экани асарда катта маҳорат билан кўрсатиб берилган. Айни шу ўринлар ўқувчиларга ҳаёт ҳодисаларини баҳолаш дастлаб туйилганидай жўн эмаслигини англатиши, уларни қийин ҳолатга солиб қўйиши жиҳатидан тенгсиз аҳамият касб этади.

Ботир чўпоннинг қуйидаги гаплари унинг лафзида турадиган асл ўзбек эканини кўрсатиши жиҳатидан

қимматлидир: «Шу, лабз экан, укалар... Тилга олиб қўйган эдик. Битта қон чиқарамиз деб... Шунга қадам ранжида қилсангизлар. Мана, опаларинг ҳам илтимос қиляпти,— деди.

Мен тамом бўлдим». Ўқувчилар айна тасвирларга алоҳида эътибор қаратишлари жоиз. Қаранг, бир қўзисини ўғирлаб сўйиб еган суллоҳларга ўзбек ўзининг иккитагина қўйдан бирини сўйиб бермоқчи бўлганда, шу хиёнатни, қабоҳатни қилганлар эмас, айбсиз, ҳалол одам «тамом бўлади». Тўғри, асарда бошқа тимсолларнинг ўша вазиятдаги руҳий ҳолатлари тасвирланмайди. Зеро, қай йўл билан бўлса-да, бировдан фойдаланиб қолишни ўйлайдиган кимсаларнинг руҳиятидан нима ҳам кечиши мумкин ўзи? Лекин ўқувчилар Эргашнинг нима учун «тамом бўлдим» деётгани хусусида ўйлаб кўришлари керак.

Ҳикоя адоқроғида Ботир чўпоннинг иккинчи қўйини еб, у қўйиб берган ичкиликдан бир қадар кайфи ошган талабаларнинг афсуслари тасвирланади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, бу тасвирда яхши бўлишдан зарар кўрилмайдиган вазиятда ҳар қандай одам эзгу ишлар қилиши, тўғри гаплар айтиши мумкинлиги жуда таъсирли кўрсатилган. Бу ҳол қийинчиликлардан тубанлашмай, синовлар гирдобига тушганда ҳам одамийликни сақлаб қолиш муҳимлигини англатади. Ҳашарчи йигитларнинг ҳикояда жуда самимий ва таъсирчан берилган ўша ҳолати тасвири ҳаётий эканлиги билан кишини ром этади: «Кайфдаги одамнинг гапига ишониш қийину, лекин... ҳа-ҳа, ўша, худди ўйлаган гапингиз бўлди: пушаймонлик... Э, бири қўйиб, бири олди, бири қўйиб, бири...

Чамаси ҳаммасининг оғзи теккан экан ўша гўштга.

Азимжон аканинг бир нидоси ёдимда қолди:

Биз аблаҳмиз! – деди инграб. – Кўра-била туриб аблаҳлик қиламиз. Биз қанақасига ўзбекмиз-а? Ана

уларни ўзбек деса бўлади». Эҳтимол, мана шу нидода асл ўзбекнинг кимлиги намоён бўлгандир. Ҳикоянинг ҳар бир сўзи замирига яширинган ҳаётий маънога эътибор қилсагина, ўқувчи асарнинг жозибасини пайқайди, унинг ўзига хослигини сезади.

Ҳикояда нопокларга ҳалақит бермаган ҳолда, яхши эканлигининг ўзи биланоқ, ёмон йўлдан юрадиганларнинг гашини келтириш, уларнинг душманига айланиш мумкинлиги жуда таъсирли ва ишонарли кўрсатилган. Ким эканлиги номаълум бир персонаж тилидан айтилган гап ушбу фикрнинг тўғрилигини кўрсатади: «*Шу Эргашвойнинг ичига тепсанг-да! – деди. Кўзимга итдан баттар кўриняпти... Энди бир умр кулиб юради биздан, ярамас. Ёввойи...*». Асарнинг айна шу ўринларига алоҳида диққат қаратган ўқувчи яхши одам бўлиш, эзгу ишлар қилиш, ёмонликдан йироқ туриш нақадар қийин эканлигини англаб етади. Яхшилик ҳамма ҳам осонгина қила олмайдиган, кишидан ҳар доим фидойиликни талаб этадиган яшаш йўсини эканини ўсмирлар билишлари керак.

Ҳикоя Эргаш учун мутлақо кутилмаган, сезгир ўқувчилар учун эса, бир қадар кутилган тарзда яқунланади. Ёзувчи асар хотимасида Эргашга хос романтик кайфиятга ҳаёт реаллигини, йигитнинг олижаноблигига инсоний муносабатлар шафқатсизлигини қарши қўйиб акс эттиради. Тасвирга оппоқ қор ёғиб туриши лавҳаси ҳам шунинг учун киритилган: «*Ҳа, эртаси... лайлак қор ёғиб турарди. Худди тоғларда ёғадигандек!*

Ботир чўпон билан хотинига бир яхши гап айтгим, миннатдорчилик билдиргим келарди. Мен уларни жуда яхши кўриб қолгандим-да!» Бу тасвир, бу иқрор тушунарли. Чунки олижаноб, кўнгли бўш Эргашнинг чўпон ва унинг оиласига нисбатан айна шундай муносабатдалиги маълум. Лекин ҳашарчилар билан хайрлашиш лавҳасида ёзувчи Ботир чўпон билан аёлининг Эргаш мутлақо кут-

маган хатти-ҳаракати тасвирини беради: «У киши ҳамма билан қўл бериб хайрлашди-да, менга қолганда бурилиб кетди. Шунда аёли ҳам хўшлаша бошлади. Қодоқ қўлларининг учини бериб хўшлаша-хўшлаша менга етганда уям бурилиб кетди.

Мен титраб-қақшаб уларнинг олдига бордим.

– Ботир ака, опа... Мен сизларни жуда яхши кўраман, – дедим. – Хафа бўлмангизлар.

– Йўқ, сиз бизни яхши кўрмайсиз, – деди хотини. – Бошдан ёмон кўриб эдингиз.

– Рост, ука. Писанд қилмадингиз бизни, – деди шунда чўпон ҳам. Анави йигитлар бошқача...

– Ахир мен сизларни жуда-жуда ҳурмат қиламан.

– Бекор гап, – деди аёл.

– Ҳа, – деди эри.

Абдуқодир менга ётсираб қараб турарди». Мана шу лавҳа теран таҳлил этилсагина, ўқувчилар томонидан ҳар бир қаҳрамоннинг бу вазиятдаги руҳий ҳолати илғаб олинишига эришилади.

Эргашвойнинг шаҳарга қайтиш асносидаги ҳолати тасвири, унинг ўз-ўзига қилган иқрори, йигитнинг қанчалар тоза, нечоғлик пок одам, чинакам ўзбек эканлигини кўрсатади. Ишончи барбод бўлгани, туйғулари оёқости қилингани, яхши кўрган одамлари томонидан мутлақо тушунилмаганига қарамай, Эргаш Ботир чўпон ва унинг оиласидагилардан кўнгли қолмайди. Чунки у ўзини ўлчов деб биладиган кимса эмас. У шу вазиятда ҳам, ўзини тушунмаган, тушунишни истамаган, дўст билан душманнинг фарқига бормаган чўпонларни янада яхши кўришга, уларнинг тутумидан қувонишга ўзида куч топади: «Ишонасизми, автобусга ўтирганимдан кейин совуқ ойнадан лайлакқорга қараб йиғлар эдим: мана шу ўзбекларнинг бағри кенглиги учун, не-не қийинчиликларга, фақирликка қарамай, феъли тор бўлмаган, ажиб-

афсонавий меҳмондўстлиги инстинкт каби мавжуд қолгани учун... ичимда, ич-ичимдан қувониб йиғлардим». Ёзувчининг асл одамий фазилятларни тасвирлаш бобидаги тенгсиз маҳорати шундаки, у яхши кўрганларни яхши кўриш ҳамманинг ҳам қўлидан келишини, лекин тушунмаган, тушунишни истамаган, тан олмаган ва яхши кўрмаган одамларни тушунмоқ ҳамда яхши кўрмоқ учун Эргаш сингари бой маънавий дунё эгаси бўлиш кераклигини ишонарли кўрсата олган. Ўқувчилар томонидан ўзини ёмон кўрган одамларнинг яхши инсонлар эканлигини билмоқ, уларнинг ўзгаларга қилган эзгуликларидан қувониб йиғламоқ учун Эргашдай тоза кўнгил эгаси бўлиш кераклиги англаб етилиши жоиз.

Шахс руҳиятини тасвирлаш Шукур Холмирзаев ижодига хос муҳим белги дейиш мумкин. Шўролар даврида энг яхши адабиёт – муаммолар адабиёти эди: ўша шароитда бирор долзарб ҳаётий масалани кўтариб чиқиш, уни бадиий тадқиқ қилишга уринишнинг ўзи жасорат саналар эди. Мафкура исканжасидаги коммунистик эстетика, киши билмас тарзда, бадиий адабиётдан одамга унинг оддий «мурват»гина эканини эслатиб туришни талаб қиларди. Шундай шароитда Шукур Холмирзаев инсон шахсига, унинг кўнгил товланишларини тасвирлашга эътибор қаратди. Шунинг учун ҳам унинг битганлари муаллифидан узоқ яшашга қодирдир. Туғилганига етмиш йил тўладиган ёзувчининг асарлари мангулик сари илк қадамларини қўймоқда. Умид шулки, бу қадамлар даядил, йўл эса адоқсиз бўлғай.

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
педагогика фанлари доктори, профессор.

Ҳиндистонда яратилган туркий луғат

Истиқлол шарофати билан хорижий кутубхоналарда сақланаётган аждодларимиз қаламига мансуб форсча-туркийча-арабча, туркий-форсий луғатлардан фойдаланиш учун йўллар очилди. *«Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астраномия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бундай катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади»*.¹

Ўрта Осиё халқлари кўп асрлар давомида Ҳиндистон халқлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Бу муносабатлар, айниқса, Бобур ва бобурийлар даврида ривож топди. Ана шу даврда Ҳиндистонда бир қанча ажойиб луғатлар яратилди. Улар орасида Фазлуллахон барлос томонидан тузилган «Луғати туркий» алоҳида аҳамиятга эга. XI–XIX асрларда кўплаб оригинал, бири иккинчисини такрорламайдиган луғатлар яратилган. Ушбу луғатлар сўзнинг асл ва кўчма маъноларини аниқлаш, туркий ва туркий бўлмаган лексик бирликларни белгилаш ҳамда уларнинг этимологияси бўйича қимматли маълумотлар беради.

«Луғати туркий»нинг топилиши, унинг Фазлуллахон барлос томонидан XVIII асрнинг иккинчи ярмида Шоҳжаҳоннинг ўғли Аврангзеб буйруғига кўра тузилган-

лиги, унда эски ўзбек тилининг луғати ва грамматикасига оид маълумотлар берилганлиги ҳақида «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси»да қисқача фикр ва мулоҳазалар билдирилган.² Аммо бу қисқа маълумот луғатнинг тадқиқ этилиши учун етарли эмас. «Луғати туркий»нинг қаерда, қандай ном билан, қачон нашр этилганлиги борасида ҳар хил илмий маълумотлар мавжуд. Хусусан, А.К.Боровков луғатнинг 1825 йилда Калькутта шаҳрида «Чиғатойча – форсча луғат» номи билан нашр қилинганлигини эътироф этади.³ Илмий изланишлар жараёнида ушбу фикр ва мулоҳазаларни далилловчи яна бир маълумот борлиги аниқланди. Луғатда Алишер Навоий асарларидаги айрим сўзларга ҳам шарҳ берилганлиги қайд этилган. Унда айнан «Фазлуллахон. «Луғати туркий» деб ёзилган. Эски ўзбек тили лексикаси ва грамматикасининг айрим масалалари ёритилган ушбу луғатда Навоий асарларида учрайдиган юзлаб сўзларга изоҳ берилган, асар 1825 йилда Калькуттада чоп этилган.⁴

«Луғати туркий» форсийзабонларга туркий тилнинг фонетик, лексик хусусиятларини ўргатишга қаратилган. Луғат таржима ва ўқув луғатлари сирасига киради. А.К.Боровков мақоласида ва «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»нинг биринчи жилди муқаддимасида қайд этилишича, унда Навоий асарларида учровчи сўзларга ҳам изоҳ берилган. Хуллас, «Луғати туркий» ҳақида умумий маълумотлар мавжуд бўлса-да, унинг лексикографик хусусиятлари ўзбек тилшунослигида шу вақтга қадар махсус тадқиқ қилинган эмас.

Тадқиқотларда луғатчилик тилшуносликнинг алоҳида соҳаси ҳисобланса-да, лексикология таркибига киритилган.⁵ Дарҳақиқат, лексикада тилнинг луғат таркиби, сўз маъноси, унинг истеъмол даражаси, нутққа, услубга ҳамда шакл ва мазмунга бўлган муносабати кибилар ўрганилади. Ўзбек луғатшунослигида бадиий асар,

хусусан, мумтоз адабий манбалар тилини ўрганишда қатор тадқиқотлар юзага келган. Ушбу тадқиқотлар ҳозирги ўзбек тилшунослиги талабларига тўла жавоб беради, луғатшуносликнинг тадрижий тараққиётини белгилашда муҳим манба ҳисобланади.⁶

Туркий луғатлар мамлакатимиз ва чет эл кутубхоналарида ноёб ёдгорлик сифатида сақланиб келинмоқда. Уларнинг аксарияти ягона ва қадимий нусха эканлиги билан аҳамиятлидир. Луғатлар доимо турколог-сўзшунос олимларнинг диққатини ўзига тортиб келган. Қўлёзма луғатларни ўрганишда, аввало, ижодкор сўз бойлиги, сўзнинг бош ва мажозий маъноларда қўлланилиши, луғавий бирликларнинг этимологик таҳлили каби муҳим масалалар ёритилишига эътибор берилади. Ўрганилаётган қўлёзма манбада кўчирилган нусха, унинг даври ва хат намунаси кабилар ҳам кўриб чиқилади. Бу масалалар, албатта, луғатлар ёрдамида ёритилади, аниқлик киритилади.⁷

Ўзбек луғатшунослигида лингвистик луғатлар яратиш жуда узоқ тарихга эга. Тарихий шароитнинг талаблари билан луғатнинг турли типлари яратилди.⁸ Икки тилли, этимологик, ҳамда товушлар таснифига бағишланган луғатлар, грамматик, изоҳли луғатлар шулар жумласидандир.

Таъкидлаш жоизки, Бобурийлар сулоласи даврида Ҳиндистонда эски ўзбек тили ва адабиётига катта эътибор берилган. Ҳинд ва туркий халқлар ўртасидаги адабий алоқалар дастлаб иккала халқнинг оғзаки ижодида намоён бўлган бўлса, кейинчалик муносабатлар ижтимоий-маданий ҳаётнинг турли соҳаларида ўз ифодасини топган. Ҳинд халқининг ўзига хос донишмандлиги асосида яратилган «Махабхарата», «Панчатантра», «Тўтинома» каби асарлар эрамиздан олдин Ўрта Осиё халқлари ўртасида машҳур бўлган. Ушбу асарлар ичига кирган эртақ, масал, афсона ва латифалар таржима қилинган,

Ўзбек халқ оғзаки ижодига ўз таъсирини ўтказган.⁹ Ҳар икки халқнинг ўзига хос анъана, удумларида олийжаноб фазилатлар, инсонпарварлик ғоялари тарғиб қилинган. Бу эса ўзаро яқинликни келтириб чиқарган.

Ушбу адабий-бадий анъана темурийлар даврида юксак поғонага кўтарилди. Ўрта Осиё халқлари Ҳиндистон тарихи, маданияти, тили, санъати ва адабиёти билан атрофлича танишиш имкониятига эга бўлдилар. Алишер Навоийнинг тарихий асарларида ҳинд диёрининг кўркам тасвири таъсирли ва жозибадор чиққан. «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг ҳинд диёрида дам олиши, Деҳли атрофидаги Нигор ўрмони ўзига хос равишда тасвирланган. Шоир шу аснода *Нигор, абҳар, муқоргон, абнус, шабах, Сандарус, сандаолуд, Синд (дарёси), Ҳинд* каби бир қатор ҳиндча сўзларни, истилоҳларни ўринли қўллаган. Бу анъана темурийлар салтанатининг давомчиси бўлган Бобур Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатгандан кейин яна ҳам кенг тус олди. Бир қанча туркий тилда яратилган асарлар кириб келди ва шу сабабли бундай луғатларга эҳтиёж пайдо бўлди. Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳамкорликлар бу диёрда бир қатор соф лингвистик икки тилли луғатларнинг яратилишига олиб келди.

Мамлакатда туркий тил давлат тили даражасига кўтарилмаган бўлса-да, подшолик, аниқроғи, бобурийлар ўзга юртда ўз она тилини сақлаб қолишга ҳаракат қилганлар. Мумтоз адабий асарларнинг лисоний хусусиятларини ўзга халқларга тушунтириш мақсадида бир қанча туркий-форс-тожикча луғатлар яратганлар.¹⁰

Эски ўзбек тилининг фонетикаси, грамматикаси, лексикасига бағишланган асарлар нафақат Ўрта Осиёда, балки Эрон, Туркия, Кавказ ва Ҳиндистонда ҳам яратилган. Айниқса, икки тилли луғатлар тилимиз тарихини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади.

Ушбу луғатлар тузилиши, мақсади, тартиб берилиши, сўзларни изоҳлаш усули билан бир-биридан фарқ қилади. «Луғати туркий»нинг биринчи ва охириги саҳифасидаги муҳрида қайд этилишича, у ҳижрий 1193 йилда (милодий 1779 йилга тўғри келади) китобат қилинган. Луғатга Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида тартиб берилган. Унда асосан ўзбек тилидаги феъл шакллариининг форсча изоҳи келтирилган. Луғат 2^а-53^а саҳифадан иборат. Ўз даври учун ҳам ноёб ҳисобланган ушбу луғатнинг ягона нусхаси ҳозирда Лондоннинг Британия музейида сақланмоқда. Луғат сўз бошисида келтирилишича, «Луғати туркий» аслида форс тилида битилган бўлиб, форсийзабон кишилар учун туркий тилнинг фонетика, лексика, грамматикаси бўйича қўлланма сифатида тузилган.

«Луғати туркий»нинг палеографик жиҳатдан таҳлили шуни кўрсатдики, қўлёзма 2^а-53^а саҳифаларга жойлаштирилган. Луғатнинг 2^а саҳифасида 10 қатор, 29^б бетида 14 қатор, 10^б, 11^а, 14^а-14^б, 15^а, 43^б, 44^а-44^б, 45^а саҳифаларида 16 ва қолган барча саҳифаларда 15 қатордан ёзув бор. Асар қўлёзмаси настаълиқ хатида битилган. Матнлар 7,5x14см форматга жойлаштирилган. Қўлёзманинг асл, ишончлилигини кўрсатувчи асосий белгилардан бири ажратиш чизиқлари, пойгир ҳамда муаллиф ёки котиб учун ажратилган махсус калофонларнинг мавжудлигидир.

Фазлуллахон барлос луғатдаги сўзларни жойлаштиришда ўзбек тилининг ички хусусиятларидан келиб чиққан. Феълларни ўн уч ҳарфга, исмларни ўн саккиз ҳарфга бўлган. Араб-форс тилларига хос *же, зе, итқи, изғи, зод, сод* каби ҳарфлар билан бошланувчи сўзларга мисоллар бермайди. Луғат «*Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим*» калимаси билан бошланиб, «*тўлға*» сўзи изоҳи билан тугайди. Қўлёзмада: «...*барокоти ижод хали-*

фоти Аллоҳ жаҳонпаноҳ шаҳаншоҳи он жисми сипоҳи офтоб соҳиби қирон сояи парвардигор...шаҳаншоҳи рўйи замин»... (ер юзининг подшоси, парвардигорнинг ердаги сояси) дея Шоҳжаҳон ва ўғлининг таърифи келтирилган. Муаллиф: «...Муаллифи ин рисола Фазлуллахон амузода Сайфихонки... ва аз чаҳорда пуштэ хонзодаст....» (таржимаси: ушбу рисоланинг муаллифи Фазлуллахон бўлиб, Сайфихоннинг амакиваччаларидандир ва хонзодаларнинг ўн тўртинчи пуштидандир) дея ўзи ҳақида ҳам маълумот берган.¹¹

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, «Луғати туркий» эски ўзбек тили лексикасини ўрганиш бўйича ишончли манбалардан бири ҳисобланади. Ушбу икки тилли луғат луғатшунослик тарихини ёритишда муҳим қимматга эга.

**Алишер УБАЙДУЛЛАЕВ,
ТВДПИ катта ўқитувчиси.**

¹ И.А.Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 30–31-б.

² Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т.: Ўқитувчи, 1973. 8-б.

³ А.К.Боровков. Лексикографическая традиция в словарях чагатайского языка // Лексикографический сборник. М., 1960. № IV. 151–162-б.

⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. Т. 1983–1985. I жилд. 14-б.

⁵ Ўзбек тили лексикологияси. Т.: Фан, 1981. 293-б.

⁶ Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т.: Университет, 2000. 600 б.; Ҳ.Дадабоев. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. Т.: Университет, 2008. 237 б.

⁷ Б.Ҳасанов. Жавоҳир хазинаси. Қўлёзма луғатлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999.

⁸ Ўзбек тили лексикологияси. Т.: Фан, 1981. 295-б.

⁹ А.Ҳожиаҳмедов. Алишер Навоий ва Ҳиндистон // Ўзбек филологиясининг актуал масалалари. Илмий асарлар тўплами. № 532. Т., 1977. 65-б.

¹⁰ А.Ваҳидов. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Ғиёс-ул-луғат»: Автореф. дисс...канд.филол.наук. Душанбе, 1975. 3-б; Х.М.Махамадалиев. «Ғиёс-ул луғат» ва ундаги туркий қатлам: Филол.фанлари номзоди дисс. ... автореф. Т., 1998. 6-б; А.Ибрагимова. «Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги: Автореф. дисс ...канд.филол.наук. Т., 1976; З.Ҳамидов. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. Т.: Адолат, 2004. 18–21-б.

¹¹ Луғат қўлёмаси, 26 саҳифа.

Немис ва ўзбек тилларидаги сифатларнинг қиёсий типологияси

Тилларни қиёсий ўрганиш орқали турли лисоний ва нолисоний қонуниятлар юзага чиқади. Шунинг учун немис ва ўзбек тилларидаги сифат сўз туркумига оид сўзларнинг морфологик ва синтактик хусусиятларини тадқиқ қилиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Немис тилида сифат от ва феълдан сўнг учинчи ўринда турувчи катта сўз туркуми ҳисобланиб, тил луғати таркибининг 6/1 қисмини ташкил этади.¹ Кўпчилик олимлар, жумладан Й.Эрбен сифатга шундай таъриф беради: «*Сифат бу эпитет, сўз ясовчи, тасвирловчи ҳамда характерловчи сўздир*».² Машҳур немис олими В. Юнгнинг фикрича, «*Сифат энг муҳим сўз туркуми бўлиб, аломат ва хусусиятнинг белгисини ифодалайди. Сифат бошқа сўз туркумларидан лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан фарқ қилади*».³

Ўзбек тилида сифатлар қўлланилишига кўра маънони кучайтирувчи нарса-предмет, шахсга безак, тасвир берувчи сўз туркумидир деб таърифланади. Тилшунос олим Р.Қўнғуров таъкидлашича: «*Сифат вазифасига кўра бошқа сўз туркумларидан фарқли равишда от ва отлашган сўзларнинг маълум хусусиятларини конкретлаштиради, уларнинг маъноларига аниқлик киритишида ёрдам беради*».⁴ Атоқли рус тилшуноси В.Солнцев таъкидлашича, «*Семантика (маъно) – тилнинг қалби*»дир.⁵ Ҳақиқатан ҳам сўз маъноси асосида муаллиф ўз фикрини баён қилади. Сўз коммуникация-

га киришишда восита сифатида хизмат қилади. Сифат бошқа сўз туркумлари билан ёки бошқа бир сифат билан алоқага киришади. Сифат ранг, хусусият, фазилатларнинг маъносини белгилайди.

Туркий тиллардаги сифатлар дифференциал белгилари асосида таснифланган. А.Абдурахмонов, М.Асқарова, Т.Ходжаев, Р.Қўнғуровларнинг тадқиқотлари бу жиҳатдан аҳамиятга моликдир. Ушбу олимларнинг илмий ишларида сифатларнинг лексик-семантик, структуравий ва грамматик хусусиятлари ўрганилган. Сифат ва равишни семантик эмас, функционал аспектда фарқлаш лозимлиги, шунингдек, сифат предметнинг статик ва динамик характердаги белгисини кўрсата олиши каби хусусиятлари эътироф этилади.

Немис тилида ҳам сифатлар ўзбек тилидаги каби бирон бир феъл билан боғланган ҳолда равишга айланиши мумкин. Масалан, *Von Tag zu Tag wird er bleich und bleicher.* – Унинг ранги кундан кунга докадек оқариб борар эди. *Jeder übte fleißig eine Kolter.* – Ҳар бир одам тиришқоқлик билан одеяло тўқишни машқ қиларди. *Es ist sonnig* – Қуёшли. *Das Kafee war vollig leer* – Кафе бўм-бўш эди. Ушбу сифатлар феълга тобе ва гапда феъл-кесимнинг тўлдирувчиси вазифасини бажаради.⁶

Немис тилидаги нисбий сифатларнинг кўпи турланиш хусусиятига эга эмас. Улар асосан аниқловчи вазифасида қўлланилади.

Ўзбек тилида нисбий сифатлар интенсив формада қўлланилмаслик ва қўшимча олмаслик хусусиятига эга. Немис тилида сифатлар отларнинг родини ифодалаб ундан олдин қўлланилади, масалан: *Schöner Tag* – Ажойиб кун, *schwarzer Tisch* – қора стол, *weisser Wagen* – оқ машина, *kleines Kind* – кичиккина бола, *schöne Blume* – чиройли гул. Ушбу мисолларда сифат-

лар отнинг родини, артиклини аниқлаб келмоқда. Туркий тиллар қатори ўзбек тилида ҳам род категорияси мавжуд эмаслиги сабабли, сифатларнинг юқоридаги каби хусусияти кузатилмайди.

Немис тилида ҳам ўзбек тилидагидек сифатлар яса-лиши (шакли)га кўра уч турга бўлинади:

1) оддий сифатлар (*gut* – *яхши*, *schön* – *чиройли*, *weiß* – *оқ*, *schwarz* – *қора*, *rot* – *қизил* ва ҳакозо);

2) ясама сифатлар (*froh* – *хурсанд*, *gestrige* – *кеча-ги*, *eiserlich* – *темирли* ва ҳакозо);

3) кўшма сифатлар (*schneeweiß* – *қордек оқ*, *zweistockig* – *икки қаватли*, *vielmilig* – *кўп маротаба* ва ҳакозо).⁷

Немис тилида отлашган сифатлар кўп учрайди, ма-салан: *Ein rosafarbiges Kind* – *қизил юзли бола*; *eine cremefarbene Tasche* – *малла рангли чашка*; *Eine rosaarte Krawatte* – *қизил ранг галстук*, *ein olivgrüner Rock* – *кўкиш-сарик юбка*. *Ein Kleid in Rosa* – *атиргулли кўйлак*.

Ўзбек тилида сифатларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1) оддий сифатлар: *оқ*, *қора*;

2) ясама сифатлар: *кечаги*, *бурунги*;

3) кўшма сифатлар: *бинафшаранг*, *тўқ қизил*, *оқ-сарик*;

4) такрорий сифатлар: *узун-узун*, *катта-катта*, *баланд-баланд*.⁸

Ҳозирги замон немис тилида бундай сифатлар қуйидаги қўшимчалар ёрдамида ясалади:

-ig – бу қўшимча орқали сифатлар от ва равишдан ясалади: *Macht* – *куч*; *mächtig* – *кучли*, *Sonne* – *қуёш*; *sonnig* – *қуёшли*, *bald* – *тез*; *baldig* – *тезлик*;

-lich – бу қўшимча ёрдамида сифатлар феъл ва от-дан ясалади, масалан: *lich* – *lächerlich* – *кулгили*, *Monat* – *ой*; *monatlich* – *ойлик*;

-isch – ушбу қўшимча ёрдамида оддан сифат ясалади, масалан: *Uzbek-ўзбек; sbekisch – ўзбекча, Tier – ҳайвон; tierisch – ҳайвонсифат;*

-bar – ушбу қўшимча орқали феълдан, оддан сифат ясалиши мумкин: *nutzen – фойдаланмоқ – nutzbar – фойдали, hören – эшитмоқ; hörbar – диққат-эътиборли, essen – емоқ – eßbar – мазали, ейишли;*

-haft қўшимчаси ёрдамида оддан сифат ясалиши мумкин: *Held – қаҳрамон – heldenhaft – қаҳрамонларча, Meister – уста – meisterhaft – ишнинг кўзини биладиган.*

-sam – бу қўшимча ёрдамида феълдан ва оддан сифат ясалиши мумкин: *Schweigen – сокинлик – schweigsam – сокин, Sorge – ғамхўр – sorgsam-ғамхўрона, lange – узун – langsam – секин;*

-los қўшимчаси ёрдамида оддан сифат ясалади: *Arbeit – иш – arbeitslos – ишсиз, Hilf – ёрдам; hilflos – нажотсиз, Geld – пул; geldlos – пулсиз.*

Маълумки, сифатлар семантикасига кўра улар аслий ва нисбий турга бўлинади.⁹ Немис ва ўзбек тилида аслий сифатлар нарса, предмет ёки шахсинг хусусиятини белгилайди, масалан:

Рангни: *қизил, қора, яшил, кўк.*

Бўйни: *узун, калта, баланд, юқори, паст.*

Ҳажмни: *оғир, енгил.*

Ёшни: *қари, ёш.*

Маза-таъм: *аччиқ, чучук, ширин.*

Таъкидлаш жоизки, немис тилида бўй, ёш, ҳажмни ифодаловчи сифатлар барчаси «sein» феъли билан боғланади: *dick – семиз, lang – узун, hoch – баланд, entfernt – йироқ, wert – қадрли, groß – катта, breit – кенг, tief – чуқур, schwer – оғир* ва ҳоказо. Бир қанча сифатлар ҳам борки, улар *Dativ* (жўналиш) келишигини бошқаради. Бундай сифатлар салбий, ижобий, дўстлик,

душманлик, ўхшашлик каби хусусиятларни ифодалайди. Масалан, *nützlich* – фойдали, *fremd* – бегона, *feindlich* – ғаразли, *dankbar* – миннатдор)

Ich bin meinem Lehrer für jeden nützlichem Rat dankbar.

Мен устозимнинг ҳар бир фойдали маслаҳатидан миннатдорман.

Im Charakter ist mein Bruder mir ganz fremd.

Акамнинг феъли меникидан ўзгача.

Кўпчилик аслий сифатлар немис тилида тўлалигича турланиш хусусиятига эга. Улар турланади, даражаларга эга ва гапда аниқловчи ҳамда от кесим вазифасида қўлланилиши мумкин. Нисбий сифатлар отлардан, феъллардан, равишлардан ташкил топади, яъни:

1. Бир жисмни бирон бир жисмдан олинганлигини: *Gold-олтин, Seide-упак, Eisen-темир;*

2. Ўрин-жой ва вақт аломати: *dortlich-у ерлик, gestrig – кечаги, täglich – кунлик, monatlich – ойлик;*

3. Бошқа бир тушунча, аломат белгиси билан: *kindlich – болаларча, mühsam – ҳорғин, regnerisch – ёмғирли.*

Ҳозирги замон немис тилида қўшма сифатлар ясалиши сермахсул.¹⁰ Масалан:

Amethystblau – бинафшаранг, *rubinrot* – ёқутранг, *smaragdgrün* – зумрад, *taubengrau, grasgrün* – майсаранг яшил, *mandelbraun* – бодомранг, *olivgrün* – кўкиш-сарик, *weinrot* – қизил (виноранг), *kaffeebraun* – қаҳваранг, *frühlingsgrün* – баҳор фаслидек ям – яшил, *schneeweiß* – қордек оппоқ, *feuerrot* – оловранг.

Баъзан қўшма сифатларнинг ясалиши мураккаб, масалан:

Billardgrün-бильярд тошидек яшил, wollweiß – оппоқ, *naturschwarz* – табиий қора, *tiefblau* – кўм-кўк, *hellrot* – очиққизил, *dunkelgrün* – ям-яшил.

Немис тилида нисбий сифатлар ўзбек тилидагига нисбатан кам қўлланилади, чунки немис тили учун сўз яшаш

продуктив тил ҳодисаси ҳисобланади ва шу сабабли мазкур тилда ясама ва қўшма сифатлар кўп учрайди.

Демак, немис ва ўзбек тилларида сифатлар ясалиши ва гапдаги вазифаларига кўра ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, немис тилида сифатлар қўшимчалар ёрдамида ясалади, ўзбек тили учун бу хусусият бегона, чунки ўзбек тилидаги префиксли сифатлар ўзлаштира, яъни форс, тожик ва араб тилларидан кириб келган.

Немис тилини ўрганишда сифатларнинг ўзбек тилидагидан фарқли жиҳатларини билиш муҳим аҳамиятга эга.

**Ҳабибулло БОЙМАНОВ,
ТДПУ тадқиқотчиси
Ўткир УСКЕНБАЕВ,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди**

¹ E. Ulrich. Deutsche Grammatik, Heidelberg 1988. 56-б.

² H. Wellmann. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, Mannheim, Wien 2002, 482-б.

³ W. Jung. Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig, 1966. 68-б.

⁴ Р.Қўнғуров. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Т.: 11-б.

⁵ В.Сольнцев. К вопросу о семантике или языковом значении// Проблемы семантики. М, 1974. 162-б.

⁶ D. Schulz, H. Griesbach. Grammatik der deutschen Sprache, München 1982. 56-б.

⁷ Th. Schippan: Entwicklungstendenzen im deutschen Wortschatz der Gegenwart. Berlin, 2004. 121-б.

⁸ И.Ҳамдамова. Ўзбек тилидаги сифатларнинг маъно турлари ва уларнинг «Ўзбек тили изоҳли луғати»да берилиши: Филол.фанлари номзоди дисс. ... автореф. Т., 1964. 38-б.

⁹ J.Benjaminov. Vergleichende Typologie der deutschen und usbekischen Sprache. Т.: О'qituvchi, 1981.56-б.

¹⁰ Weinrich Harald. Textgrammatik der deutschen Sprache, Mannheim 1993. 298-б.

Аслият ва таржимада бадиий маҳорат

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ранг-баранг лирик шеърлари ва қомусий аҳамиятга молик илмий мероси билан жаҳон адабиёти, маданияти ва илм-фани тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов «Янгича тафаккурга кенг йўл» асарида таъкидлаганидек, «Бобур биз учун том маънодаги буюк маданият, олий даражадаги шарқона одоб ва ахлоқ тимсолидир».¹ Бобур шеърляти жаҳон халқларининг қатор тилларига таржима қилинганлиги ва уларнинг ҳам адабий меросига айланиб бораётганлиги бежиз эмас. Бу шеърлий мероснинг аксарият қисми, хусусан, рус ўқувчиларига ҳам яхши маълум. Шоир лирикаси бир неча авлодга мансуб таржимонлар томонидан рус тилига қайта-қайта ўгирилган бўлса-да, бу таржималар ҳанузгача махсус ўрганилмаган.

Нафсиламрини айтганда, «Бобурнома» таржималари ҳақида сўнги йилларда бир неча илмий тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, М.Собировнинг «Бобурнома» Уилер Текстон таржимасида»² ва Р.Каримовнинг «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили»³ мавзуларидаги номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазалларига хос хусусиятлардан бири юксак бадиийлиги, соддалиги ва ҳаётлий кечинмаларнинг шеърда аниқ ифодаланишида кўринади. Шу боис, таржимонлар олдида мураккаб ва масъулиятли вазифа кўндаланг турарди, бу аниқликни шоирга хос ёрқин ифодалаш талаб қилинарди. Қуйида

Бобурнинг «Неча расво бўлғамен ишқ ичра шайдолиғ била, Ҳеч киши кўрмайдурур ошиқ бу расволиғ била» матлаи билан бошланувчи ғазалининг икки таржимасини шу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз. Биринчи таржима С.Н.Иванов, иккинчиси Р.Д.Моран томонидан амалга оширилган.

Аслият:

*Неча расво бўлғамен ишқ ичра шайдолиғ била,
Ҳеч киши кўрмайдурур ошиқ бу расволиғ била.*

*Ҳар нечаким тутғум ўзни порсолиғ таврида,
Бўлдум охир шуҳраи офоқ шайдолиғ била.*

*Менки ҳижронингда қон ютмоқ била муътодмен,
Манга йўқтур ҳеч нисбат айши саҳболиғ била.*

*Шайх шеърим манъ этар, етмай балоғат лутфиға,
Найлагай, ё Раб, киши бу пири ноболиғ била.*

*Бобури бедилни ишқи телбаратса не ажаб,
Чунки ҳарғиз рост келмас ишқ донолиғ била.⁴*

Таржимаси:

*Я обезумел от любви, не в силах скрыться никуда,
Среди влюбленных ни один не знал подобного стыда.*

*Благочестивым подражать пытался в жизни я не раз,
Но лишь безумием своим я в мире славился тогда.*

*С моей любимой разлучен, лишь кровь я приучился пить,
И мне отрада от вина теперь воистину чужда.*

*Шейх запретил стихи писать, пока я зрелость не обрел,
С таким незрелым стариком ну просто суцая беда!*

*Не диво, если дурачком Бабура сделает любовь,
Известно: мудрость и любовь не совпадают никогда.⁵*

(Р.Д.Моран таржимаси)

Маълумки, ушбу ғазалда ишқ сўзи нафақат ҳаётий маънода, балки тасаввуфона маънода ҳам қўлланган. Шу боис таржимондан тасаввуфона урғуларни нозик илғай олиш ва уни рус тилида ҳам теран қайта яратиш талаб этилади. Мазкур ғазал таржималари ана шу талаблар асосида яратилган бетакрор асарлар жумласига киради. Хуллас, таржимонлар ғазалнинг асосий ғояси – дунёвий руҳини тўғри илғай олганлари учун таржимада инсонга хос реал кечинма ва хусусиятларни тўла ифода-лашга муваффақ бўлишган. Бу ҳол, айниқса, Р.Д.Моран таржимасидаги *«Шейх запретил стихи писать, пока я зрелость не обрел, С таким незрелым стариком ну просто сущая беда»* байти ва С.Н.Иванов таржимасидаги *«Нет, шейху звук стихов не люб; меня корит он за напевы, А что поделать, если глуп – уж такова его порода!»* мисраларини ўқиганда яққол намоён бўлади.

Шу ўринда С.Н.Ивановнинг етук таржимасидаги *«уж такова его порода!»* иборасидаги биргина сўз ўзгартирилиб, *«уж такова его природа»* деб таржима қилинса, Бобур Мирзонинг дунёқараши ва тасаввуфона қарашларига янада мувофиқ келиши мумкин.

Маълумки, ишқ ва ақл (Бобур бу ғазалда ақл маъносида *«донолиғ»* сўзини қўллаган) – инсондаги энг олий фазилатлардандир. Бу сўзлар анъанага биноан, кўп шоирлар томонидан (хусусан, Навоийда ҳам) бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Ишқнинг тенги йўқ, чунки ишқ инсонни ақлдан оздиради. Мазкур ғазал моҳиятини очиб берувчи мақтадаги чуқур фалсафий мазмунга эга мисралар, яъни *«Бобури бедилни ишқи телбаратса, не ажаб, Чунки ҳаргиз рост келмас ишқ донолиғ била»* ҳар иккала таржимада ҳам ўзининг аслиятдаги талқини даражасига кўтарилган.

Қиёсланг:

*Не диво, если дурачком Бабура делает любовь,
Известно: мудрость и любовь не совпадают никогда.⁶*

(Р.Д.Моран)

Не диво, что уже давно любовь измучила Бабур:
Известно, что любовь – одно, а разум – дар
иного рода.⁷
(С.Н.Иванов)

Бобурнинг бир қатор шеърлари «ёр ҳижрони» орқали ҳаётидаги муваффақиятсизликлар, даврон бедодликларидан шикоят руҳида битилган. Улар аниқ реалистик мазмун касб этувчи, бадиий-ҳаётий лавҳалардир. Бобур лирикаси таржимонлари бу асарлардаги ана шу муайян ҳаётий манзараларни ҳамда санъаткорона ифодаланган шоир ҳиссиётларини яхши ҳис қилган ҳолда рус китобхонига ўзига хос услуб ва тасвирий воситалар орқали етказишга ҳаракат қилишган. Жумладан, «*Олғали кўнғлумни ул юз била ул гису*» мисраси билан бошланувчи ғазал таржимаси таржимонлар амалга оширган улкан меҳнат натижасини кўрсатади.

Аслият:

Олғали кўнғлумни ул юз била ул гису,
Кундуз манга не ором, кеча манга не уйқу.

Ҳар ёнгаки азм этсам, ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сорики юзлансам, ўтрумға келур қайғу.

Юз жавру ситам кўрган, минг меҳнату ғам кўрган,
Осойиши кам кўрган, мендек яна бир борму?

Ул юзи қуёш ҳажри, бу саъб бало дарди,
Кўнғлумга урубтур ўт, ҳолимни қилибтур сув.

Ҳар нечаки муҳликдур, дардингни дема элга,
Ким йиғламоғинг, Бобур, бу элгадурур кулгу.⁸

Р.Д.Моран таржимаси:

Меня лишили сердца косы, бровей черненных свод
Не знаю целый день покоя, а ночью сон нейдёт.

Куда лицо ни обращаю – идет навстречу скорбь,
Куда стопы ни направляю – печаль не отстаёт.

*Ещё кто в мире столько горя и столько мук терпел,
Так мало радостей изведаль, так много знал забот?*

*Испепелили сердце, душу преобразили в пар,
Разлука с этой солнце лукуй и тяжких бедствий гнёт.*

*Свои смертельные страданья ты от людей таи,
Смотри, Бабур: ты горько плачешь, а их лишь
смех берёт.⁹*

С Н.Иванов таржимаси:

*Тьма кос и лика лунный свет отняли всё сполна:
И днем душе покоя нет, и ночью не до сна!
К каким пределам ни пойду, везде со мной печаль,
Везде ношу свою беду, судьба моя грустна.
И сотни горестных забот, и тысячи невзгод,-
Та доля, что меня гнетет, другому не дана!
С моим светилом разлучен, горю в горниле мук,
Мне сердце жжет со всех сторон, душа истомлена.
Когда ты от страданий хмур, бедою не делись,
На людях не рыдай, Бабур, им боль твоя смешна!¹⁰*

Мазкур ғазалдаги ҳижрон кайфиятини Р.Д.Моран «сон не идёт», «печаль не отстаёт», «горе», «муки», «тяжких бедствий гнёт» «смертельные страдания», «горько плакать» каби ибораларни ўзига хос бадий услубларда қўллаш орқали ўқувчига етказса, С.Н.Иванов ғазал руҳини қофиядаги сўзларга кўчириб, моҳирлик билан баён қилади ва китобхонни чуқур ҳаяжонга солади («отняли всё сполна», «и ночью не до сна», «судьба моя грустна», «душа истомлена», «им боль твоя смешна»). Ҳар бир мисрада жумла икки нисбий қисмга ажратилиб, бир-бирига тобе ҳолда айнан бир-бирини мазмунан тўлдириб боради, асосий урғу ғазал ғоясини моҳирона кучайтириб боришга хизмат қилади. Бундан ташқари, жумлаларнинг икки қисмга

ажратилиб ўқилиши ғазалда ўзига хос жарангдор оҳанг яратиб, унга эстетик жозиба бағишлайди.

Шунингдек, таржимада «лунный свет», «век сполна», «от страданий хмур», «рыдать» каби сўзлар ўринли ишлатилиб, ғазал қурилмасидаги гўзалликни таъминлайди. Бу янгиликлар орқали таржимон матнга ижодий ёндашиб, Бобур ғазалининг бадиий қийматини янада юксак кўтарган ва унинг ўқимишлилигини таъминлаган.

Таъкидлаш жоизки, ғазал таржимасида аслият матнига айнан мос, бир хил сўзлардан фойдаланиш мумкин, лекин уларни байтларда қўллаш уйғунлигига эришиш мураккаб масала. Зеро, мутаржим асосий мазмунни китобхонга етказишда истаган шаклий усулларни қўллаши, муҳими, шаклни мазмунга тўла бўйсундириш ҳуқуқига эга. «Ул парининг тиғидан қўрқутма мени, эй рақиб, Ишқида бошимға менинг ҳар не келса, ё насиб» матлаи билан бошланувчи ғазал таржималари ана шу талаблар асосида бажарилган.

Аслият:

*Ул парининг тиғидан қўрқутма мени, эй рақиб,
Ишқида бошимға менинг ҳар не келса, ё насиб.*

*Эврулуб бошингға, эй ой, қилмишам тарки ватан,
Раҳм қилғил мангаким, саргаштадурмен ҳам ғариб.*

*Телба бўлмоқлиқдин ўзга чорае йўқтур манга,
Ул парирў ногаҳон гар чиқса уйдин ёсаниб.*

*Жонда беркитган ўқин чекмак манга ранжедурур,
Қўйғил, ул ўқни чекай деб ранж чекма, эй табиб.*

*Бобуро, ҳаргиз қулоқ шеърингға ул гул солмади,
Гулга не парвоки, юз фарёд қилса андалиб¹¹?!*

Р.Д.Моран таржимаси:

*Кинжалом пери, соглядатай: меня пугать не смей,
Сочту любой удар любимой удачею своей.*

*Я родину свою покинул, вокруг тебя кружусь;
Не будь жестокой к чужеземцу, скитальца пожалей!*

*Когда она, принарядившись, выходит из ворот,
Как сохранить я свой рассудок могу при встрече с ней?*

*В моей груди стрела застряла. О лекарь, погоди,
Не извлекай её оттуда, не делай мне больней!*

*Ни разу не внимала роза твоим стихам, Бабур:
Какое дело гордой розе, что стонет соловей?¹²*

С.Н.Иванов таржимаси:

*Мечом той пери не страши меня, соперник-лиходей,
Всё – и любовь, и боль души – ниспослано судьбой моей.
Когда я верен стал тебе, я дом и кров свой позабыл,-
Скитальца в горестной судьбе, о чаровница, пожалей.
Мне участь нестерпимых мук и гнет безумья суждены,
Когда та пери выйдет вдруг в одежде красочной своей.
О лекарь, больно внимать в душе засевшую стрелу,-
Ты понапрасну сил не трать, моим страданьям не
радей.*

*От розы будет ли ответ на стон твоих стихов,
Бабур,-
Ей, беззаботной, горя нет, когда стенает*

Р.Д.Моран ҳам, С.Н.Иванов ҳам бу ғазал таржима-лари матлаидаёқ мазмунга мос шаклларни қўллашган. Энг аввало, турли муқоясалар асосида (масалан, пари отган мужгон – ўқидан ошиқнинг қўрқмаслиги каби) но-зик ифодалар, сўз ўйинлари рус китобхонига ўзига хос услубда баён этилган. Таржимонларнинг ҳар бири рус тилидаги муқобил синонимлардан ўринли фойдаланишга ҳаракат қилган. «Тиф» сўзининг таржимасини Р.Д.Моран «кинжал» билан ифодаласа, С.Н.Иванов «меч» сўзини қўллаган. С.Н.Иванов «қўрқутма мени» ифодасини «не страши меня» деб таржима қилган бўлса, Р.Д.Моран

«меня пугать не смей» жумласини маъқул кўради. Мақтадаги иккинчи мисра мазмунини қайта яратишда эса, ҳар иккала таржимон, лисоний сўзлар мувозанатига умуман риоя қилмай, ифода шаклида бир-бирларидан сезиларли даражада йироқлашган.

Лисоний талабларгина асос қилиб олинган тақдирда ҳар иккала таржима ҳам мисра мазмунига грамматик тuzилиш жиҳатидан жавоб бера олмаслигини кўриш мумкин. Чунки Бобур «Ёр ишқида ҳар қандай кулфатга бардош бераман» демоқда. Р.Д.Моран таржимасидан «ҳар қандай кулфатни муваффақият деб биламан» деган маъно чиқса, С.Н.Иванов «ҳаммаси – севги, дил дарди, булар менинг тақдиримда бор» деб таржима қилган.

Таржима диққат билан байтма-байт солиштириб чиқилса, бу каби фарқларни ғазал мисраларида кўплаб учратиш мумкин. Айрим ҳолларда (бу ўринда С.Н.Иванов таржимасида) иккинчи байтнинг биринчи мисрасида таржимон бироз эркинликка ҳам йўл қўйган, лекин бу эркин таржима асл нусха моҳиятига зарар етказмаган, балки унинг мазмунини рус китобхони онгига сингдиришнинг ўзига хос йўлига айланган.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, китобхонга аслият моҳиятини етказишда таржимонлар нафақат эркин таржимадан, балки шакл ихчамлигидан ҳам унумли фойдаланиш йўлини тутишлари зарур. Акс ҳолда, аслият мазмунини тўлиқ ифодалашда нуқсонларга йўл қўйилади. Бу ҳолни «Васлин ул ой манга маҳол қилур» мисраси билан бошланувчи ғазал таржимаси мисолида яққол кўриш мумкин. Ғазал аслиятда 6 байтдан иборат. Р.Д.Моран уни айнан 6 байтда ифода этган бўлса, А.Наумов 5 байт орқали таржима қилишга ҳаракат қилган.

Аслият:

*Васлин ул ой манга маҳол қилур,
Ҳажридин мени хастаҳол қилур.*

*Билмайин ҳолатимни, ул бемехр
Ўзгалардек мени хаёл қилур.*

*Ол юзи кўз ёшимни қон қилди,
Кўргач – ўқ деб эдимки, ол қилур.*

*Сарфароз этса даҳр, шод ўлма,
К-охирул-амр поймол қилур.*

*Мен киму зуҳду тавбаким, зоҳид,
Неча андишаи маҳол қилур.*

*Тавба ишин буюрма Бобурға –
Ким, бу ишни ўшал ўсол қилур.¹⁴*

Р.Д.Моран таржимаси:

*Любовь мою она бесплодной делает,
Больную душу сумасбродной делает.*

*Недружелюбная меня, как и других,
Виденьем, тенью лишь холодной делает.*

*Увидев алый лик, я предсказал: она
Слёз моих влагу с кровью сходной сделает.*

*Возвышен временем, не радуйся: любовь
Неволей жребий твой свободный сделает.*

*До постничества мне и дела нет, аскет,
Она со мной все что угодно делает.*

*Раскаиваться ты Бабуру не вели,
Пусть это за него аскет негодный делает.¹⁵*

А.Наумов таржимаси:

*Свиданья отменяет все снова, снова, снова,
разлукой превращает влюбленного в больного.
Как, не любя, понять ей: не то я, что другие-
мой вздох скрывает рану и прячет муку слово,*

*Но если во вселенной и есть свиданью место-
мое признание будет отвергнуто сурово!
Что толку, о, подвижник в посте и покаянье,
когда любви и веры подорвана основа?!..
Не ждите исцеленья для бедного Бабура,-
спасти меня способен лишь зов её медовый...¹⁶*

А.Наумов таржимасида асл нусхадаги учинчи байт таржима қилинмай тушириб қолдирилган. Оқибатда мазкур байт таржима қилинмаганлиги ёхуд байт мазмуни ихчамлаштирилган матнга сингдириб юборилмаганлиги туфайли мазмун изчиллигида сезиларли узилиш пайдо бўлган ва шоирнинг асосий фикрларига путур етган. Демак, шакл мазмуннинг тўла ҳолда етказилишига хизмат қилибгина қолмай, уни бадий буюқлар билан безайдиган муҳим восита бўлиши ҳам керак экан.

Бундан ташқари, А.Наумов ғазал таржимаси мақтаида қофияни ўринли ишлата олмаганлиги туфайли охирги мисра қофияси таржимасида қусур вужудга келган, шеър қофияланмай яқунланган. Оқибатда китобхонда шеър мазмуни яқунланмай қолган, деган тасаввур юзага келади.

«Улки, йиллар, ойлар ўтқарғай ғаму мотам била» мисраси билан бошланадиган ғазал таржимасида эса, А.Наумов шеър мазмунини эркин таржима қилган бўлсада, унинг асосий мотиви ва оҳангини яхши сақлаб, китобхонда кучли шавқ-завқ уйғотадиган даражада юксак бадий асар яратган.

*Улки, йиллар, ойлар ўтқарғай ғаму мотам била,
Шоду хуррам бўлмағай наврўз ила, байрам била.*

*Улки, давроннинг аёғидин дамодам қон ютар,
Нашъа топмас гар ичар ҳар давр жоми Жам била.*

*Дема, эй ҳамдам, диёру ёр сўзинким, менинг
Улфатим йўқ олам аҳли бирла, бал олам била.*

*Сендин айру найлагаймен ийд ила наврўзни,
Ойу йил хуштур сенинг бирла агар бўлсам била.*

*Тортиб афғон, оҳ уруб ҳижронда, Бобур, йиғласанг,
Навҳа тузгай базми ғам аҳли бу зеру бам била.¹⁷*

А.Наумов таржимаси:

*О, сколько долгих-долгих лет я отдал горю и досадам,
Когда и праздник – горше бед, а радость в кубок*

льётся ядом!

*Я сломленный, почти без сил, из чаши рока пил отраву,
И кубок Джама горек был, безрадостен и чужд уладам.*

*О друге в милой стороне не надо говорить, о друг, –
Что целый мир, что люди мне, – от них отторгнут*

я разладом!

Мне радость пиршеств не нужна, когда с тобою

разлучен я,

Благословенны времена, когда с тобой я буду рядом.

*Пока, Бабур, ты станешь тут, стоная в горестной
разлуке,*

Пусть на пиру певцы поют и горестным и тихим

ладом!¹⁸

Бу ғазални Р.Д.Моран ҳам мазмунан, ҳам шаклан асосий моҳиятини сақлаган ҳолда таржима қилиб, сўз ва жумла уйғунлигига эришган ҳамда таржимонлик иқтидори ва шоирлик маҳоратини ёрқин намойиш қилган.

Қиёсланг:

Того, кто месяцы и годы скорбит, чей горек путь,

Ни Новый год, ни праздник долгий не веселит ничуть.

Когда ты вынужден из чаши судьбы лишь кровь глотать,

*Хоть осуши Джамшида чашу – улады не вернуть.
Не говори мне, собеседник: «Твоя страна», «Твой друг»,*

*Пойми мне чужды люди мира, враждебна мира суть.
К чему мне Новый год без милой? Что праздник без
тебя?*

*Мне год любовь и месяц – праздник, лишь ты со
мною будь!*

*Когда б рыдал Бабур в разлуке – сложил бы песню мир
Из глухих стонов, тихих вздохов, потрясших эту
грудь.¹⁹*

Мазмуннинг дастлабки лисоний воқелиги бўлган тил аслиятнинг шаклий элементи сифатида таржима жараёнида сақлаб қолинмаслиги тайин, аммо унинг ўзаро мувофиқлиги рус тилида таржиманинг шаклий унсури сифатида воқеъ бўлади. Таржима орқали юзага келган янгилик, аввало, аслият шаклига боғлиқ. Бундан ташқари, асар ўгирилаётган тил имконияти ва хусусиятларига ҳам алоқадор. У китобхон маданияти ва миллий шароитларига мос равишда яратилиши лозим.

Маълумки, аслият шаклининг барча таркибий тузилмалари орасида маъно ташувчи асосий унсур барибир тил ҳисобланади. Шу боис таржимада талқин усуллари ва таржима қоидаларида муайян чегара мавжуд. Уни бузиш эса аслият моҳиятини ўзгартириб юборади.

Демак, шу нуқтаи назардан қараганда, тажрибали, моҳир таржимон иш жараёнида тил қонуниятлари ва таржима назарияси қонун-қоидаларига қатъий риоя қилгандагина ўзига хос услубдаги талқин орқали китобхон талабларини қондира оладиган шеърый таржима яратишга муваффақ бўла олади.

**Тўлқин САЙДАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди.**

- ¹ И.А.Каримов. Янгича тафаккурга кенг йўл //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998. 4-б.
- ² М.Собиров. «Бобурнома» Уилер Текстон таржимасида: Филол. фанлари номзоди. .. дис. Т., 2000. 150 б.
- ³ Р.Каримов. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. Т., 2003. 28-б.
- ⁴ Бобир. Танланган асарлар. Т., 1958. 85-б.
- ⁵ Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 18.
- ⁶ Кўрсатилган асар, ўша бет.
- ⁷ Кўрсатилган асар. 55-б.
- ⁸ Бобир. Танланган асарлар. Т., 1958. 122-б.
- ⁹ Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 48.
- ¹⁰ Кўрсатилган асар. 56-б.
- ¹¹ Бобир. Танланган асарлар. Т., 1958. 31-б.
- ¹² Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 21.
- ¹³ Кўрсатилган асар. 56-б.
- ¹⁴ Бобир. Танланган асарлар. Т., 1958. 109-б.
- ¹⁵ Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 44.
- ¹⁶ Кўрсатилган асар. 54-б.
- ¹⁷ Бобир. Танланган асарлар. Т., 1958. 19-б.
- ¹⁸ Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 55.
- ¹⁹ Кўрсатилган асар.17-б.

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 16.03.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 5, 58. Нашриёт ҳисоб табағи 5,5. «Pragmatic» гарнитураси. 14; 12 кегл. Адади 11760 нусха. Буюртма № _____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**